

आमचे परमस्नेही
ॐ. वसन्त भगवन्त कर्णिक
आणि
सौ. विमलाबाई कर्णिक
यांना प्रेमादरपूर्वक
समर्पण

निवेदन

ता. २० जानेवारी १९४२ रोजी मी ही गोष्ट लिहावयाला वेतली आणि ता. २६ मार्च १९४२ ला गमनवर्माच्या दिवशी ती लिहून पूर्ण झाली.

या गोष्टीतील स्थळ, पात्र आणि प्रसंग सर्व कल्पित आहेत.

माझे मित्र श्री. उमाकान्त मेंडे यांच्याशी गप्पा मारीत असतां, सात वर्षांपूर्वी, ही गोष्ट लिहिण्याची कल्पना मला सुचली; व नंतर तिची कथास्वाहि त्यांनीं इयर्जीत अर्थवट लिहून दिली. म्हणून मुद्दाम या गोष्टीला त्यांची प्रस्तावना मी घेतली आहे.

ही गोष्ट आमचे बन्धुतुल्य स्नेही मुंबईचे तरुण अॅडव्होकेट श्री. वसन्त भगवन्त कर्णिक आणि त्यांच्या सुविद्य पत्नी सौ. विमलाबाई कर्णिक यांना आम्ही अर्पण करित आहोंत. १९२२ सालच्या डिसेंबरमध्ये प्रो. रा. म. मराठे यांनीं पुण्यास श्री. कर्णिक यांच्या घरी त्यांच्याशी माझी ओळख करून दिली व सांगितलें कीं, “वसन्तराव हे पाठच्या भावाप्रमाणे तुमच्याशीं वागतील.” प्रो. मराठे यांचे हे उद्गार एकट्या वसन्तरावांनींच नव्हे, तर त्यांचे धाकटे बंधु डॉ. अनंतराव आणि अॅ. द्वारकानाथ यांनी व त्यांच्या कुटुंबांतील इतरहि सर्व मंडळींनी आपल्या अत्यंत प्रेमळ वर्तनानें खरे करून दाखविले. त्यांचे वडील कै. ती. काकासाहेब कर्णिक यांचा आम्हां उभयतांवर पितृतुल्य लोभ होता. १९२२-२३ साली पुण्यास एकाकी आणि अनिकेत असा मी राहत अस-

तांना माझ्या आयुष्यातील त्या अतिशय विपत्तीच्या दिवसांत कर्णिकांचे ' आनंदीगेह ' हाच एक मला आधार होता; व १९२९ साली सौ. शान्ताबाई हा हिंगण्याच्या वसतिगृहांत राहत असतां कर्णिकांचे ' आनंदीगेह ' हेच तिचेहि माहेर बनलें होतें. कर्णिक कुटुंबाच्या या अनन्य स्नेहक्रणाची फेड करण्याच्या हेतूने नव्हे, तर त्या क्रणाविषयी केवळ कुतज्ञता व्यक्त करण्यासाठी ही लहानशी गोष्ट आम्ही श्री. वसन्तराव आणि सौ. विमलाबाई यांना अर्पण करित आहोंत.

ही गोष्ट लिहात असतांना माझे डोळे पुन्हा अतिशय बिघडले; व वाचन आणि लेखन या दोहोंवरहि मर्यादा पडली. अशा स्थितींत ही गोष्ट लिहिली आणि छापली जात असतां श्री. ज. श्री. देशपांडे आणि श्री. मा. कृ. पारवी यांनी जी मदत केली, तिचा उल्लेख करणें अवश्य आहे.

५ मे १९४२
शान्ता-निवास
मॉडेल मिल्स रोड,
नागपूर शहर

ग. त्र्यं. माडखोलकर

प्रस्तावना

माझे मित्र श्री. गजाननराव माडग्वोलकर यांचे ज्या डाकेने आपल्या 'डाकबंगला' या कादंबरीस प्रस्तावना लिहा म्हणून पत्र आले, त्याच डाकेने एका युरोपियन चित्रकार बाईचे पत्र आले. त्यांत तिने पुढील मजकूर लिहिला होता—

“Do you remember the pictures that you so aptly called ‘modern’ and ‘vulgar’ last year you were here? Well, I have sold them. At last I have got a man to appreciate what is ‘modern’ and ‘vulgar’. Long live modernity and vulgarity.....”

या युरोपियन बाईचे एका हिंदी तरुणाशी लग्न झालेले आहे. दोघेही चित्रकार आहेत. वरील वाक्ये वाचल्यानंतर साहजिकच गतवर्षाचा तो दिवस आठवला. त्या दिवशी संध्याकाळी मी या मित्रांकडे जेवायला गेलो होतो. आमंत्रण होतं आठाचं, मी गेलो सहाला.

माझा मित्र आपल्या स्टुडियोंत काम करीत होता. त्याच्या सौभाग्यवतीने माझे स्वागत केले. तो येईपर्यंत वेळ काढायला म्हणून मी म्हणालो “आमचे दोस्त येईपर्यंत तुमची अलिकडली चित्रे पाहू या ना ?”

“अगदी जरूर. फारच छान सूचना,” त्या म्हणाल्या.

दिवाणखान्यांत त्यांचा चित्र-संभार होता. हळुहळू त्या एक एक दाखवित होत्या. मी गोड शब्दांत प्रत्येकाचे स्वागत करीत होतो.

शेवटी भिंतीवर फ्रेम करून लावलेल्या दोन तसबिरा त्यानीं दाखविल्या व त्या म्हणाल्या, “ आतां मात्र तुमचे नेहमीचे लाघवी Compliments नकात. खरं मत पाहिजे—”

“ बाप रे ! ” मी हसून म्हटलें. “ खरं मत द्यायचं नाही हा तर माझा नेहमीचा शिरस्ता आहे. पण पाहूं तर तसबिरा फ्रेम्स तर फक्कड दिसतात —”

“ फ्रेम्सपेक्षां चित्रं फक्कड म्हटलीं असतीत, तर आमच्या अंगावर किती नांस चढलं असतं ! ” त्या डोळे मिचकवित म्हणाल्या. “ हं, मग ऐकू द्या तुमची सडेतोड टीका. असं अळंढळं नाही चालायचं—”

मी बराच घुटमळलों. शेवटी म्हणालों, “ मला हीं चित्रं ‘ आधुनिक ’ पण रूढ भाषेत ‘ अश्लील ’ वाटतात—”

“ Fine - ”

त्यांच्या तोंडून उद्गार निघाला.

मी अजूनही तीं चित्रेंच पाहात होतों. एक नम्र स्त्रीचें चित्र होतें, दुसरें नम्र पुरुषाचें. पहिलें चित्रकाणिचीं, दुसरें चित्रकाराचें—माझ्या दोन्हांचें.

चित्रांत सौंदर्य, गोडवेपणा नव्हता. स्त्रीच्या चित्रांत कांहीं विशेष भाग लुसलुशीत, उठावदार, भरगोस दाखविला होता. पुरुषाच्या चित्रांत पिळदारपणा, वेळूटपणा, उन्मादकता, उन्मनस्कता यांचा भास होत होता. कल्पनेपेक्षां त्या चित्रांत वास्तवता जास्त होती. ध्येयदर्शन, सौंदर्यदर्शन किंवा अशाच कांहीं गूढगुंजनाऐवजीं त्या चित्रांत शरीरदर्शनच जास्त प्रतीत होत होतें. माणसाचें उघडें नागडें

शरीर पाहिल्यानंतर जे भाव मनांत त्या शरीराविषयी उत्पन्न झाले असतील, तेच चित्रकारांच्या कुंचल्याने व्यक्त केले होते. म्हणूनच शरीराचे कांही आकर्षक भाग त्या चित्रांत उन्नत, उठावदार दिसत होते.

“ आपल्या या चित्रांना तुमचे दोस्त ‘ आधुनिक ’ पण रूढ भोंषेत ‘ अश्लील ’ अशी संज्ञा देताहेत— ”

माझे चित्रकार मित्र दिवाणग्वान्यांन आले, त्यांना उद्देशून त्यांच्या पत्नी म्हणाल्या.

“ त्याची टीका अगदी योग्य आहे, ” माझे मित्र विचारपूर्वक म्हणाले. “ पण मला वाटतं असल्या चित्रांच्या निर्मितीबद्दल आम्हांला दोष देण्याऐवजी आजच्या युगालाच दोष देणं जास्त शोभेल. Probably the age is vulgar, so we are vulgar—”

“ मला नाहीं समजलं तुझं म्हणणं, ” मी म्हणालों.

“ हीं चित्रं सोडून दे. आजच्या युवयुवतींकडे बघ. जीवनावद्दल त्यांना जास्त आकर्षण वाटतं. वासना आणि विकार यांचं निर्दालन करण्याऐवजी त्यांनाही अवसर देणं वरं, असं त्यांना वाटत आहे. म्हणूनच तरुण-तरुणी जवळ येत चाललीं आहेत. ‘ Sex-isolation ’ अथवा ‘ Sex-suppression ’ या जुन्या कल्पना ही मंडळी झुगारून देत आहेत. मन मारून शरीराचा व्हास करण्याऐवजी योग्य प्रमाणांत शरीराची भूक भागविण्याकडे त्यांचा कल होत चालला आहे. लैंगिक गोष्टींकडे बघण्याचा तरुण पिढीचा दृष्टिकोन बदलत चालला आहे ”

“ म्हणजे या लैंगिक क्रांतीचीं प्रतीकं म्हणजे ही तुम्हां पति-पत्नींचीं चित्रं असंच समजायचं ना ? ” मी हसून म्हणालों.

“ केवळ ‘प्रतीक’ निर्माण करण्यासाठी म्हणून कांहीं आम्ही कुंचले हातांत घेतले नाहीत. पण शरीर, त्याचे विकार, वासना, भावना यांबद्दल आम्हाला विलक्षण आस्था आहे. म्हणूनच आमच्या चित्रांत ‘Spiritual Symbolism’ च्या एवजी ‘वास्तवता’ आहे. कांहीं विशिष्ट भागांवर आच्छादन घालण्याऐवजी त्यांचे चित्रण आम्ही भरदार, भग्नोस केले आहे. आत्म्याइतकंच आम्ही शरीराला, शरीरातील लहानसहान भागाला महत्त्व देतो. म्हणूनच शरीराचा लुसलुशीतपणा, उन्माद, रोमांच आमच्या चित्रांत प्रतीत होत आहे—”

माझा दोस्त रंगांत येऊन बोलत होता.

आणखीही तो खूप बोलत राहिला असता. पण मध्येच मी म्हणालों, “ अच्छा, बाबा ! त्याच शरीराची उत्तम जोपासना करण्यासाठी मी तुझ्याकडे चमचमीत जेवायला आलों आहे. त्याची अगोदर व्यवस्था कर. मला भूक लागली आहे—”

आमच्या संवादाला त्यामुळे खळ पडला आणि आम्ही जेवणाची वाट पाहात बसलों.

गतवर्षीचा हा प्रसंग मी इत्थंभूत जसाच्या तसा इत्थं दिला आहे. आश्चर्य मानाल तुम्ही या गोष्टीचे ! पण, माझ्या वरील मित्र-मंडळीच्या चित्राप्रमाणेच श्री. माडग्वोलकर यांच्या कांहीं कलाकृती ‘आधुनिक’ अतएव रूढ भोषेत ‘अश्लील’ आहेत, हेंच मला म्हणायचें होतें. तें नीट तुम्हा वाचकांच्या गळीं उतरावें म्हणून मी हा वर पाल्हाळ दिला. त्या चित्रांबद्दल वरील संवादांत म्हटलें आहे, तें सर्व श्री. माडग्वोलकर यांच्या कांहीं कलाकृतींना लागू आहे. माझ्या मित्रांने वर म्हटलें आहे, ‘Probably the age is vulgar, so

we are vulgar.' हें युगच असेल कदाचित् 'अश्लील', म्हणून श्री. माडखोलकर हे 'अश्लील' लिहितात. ज्या युगांत त्यांचा जन्म झाला आहे, त्या युगाचें प्रातिनिधिक असेंच वाङ्मय त्यांच्या हातून निर्माण होणार, होत आहे.

श्री. माडखोलकर यांच्या कथावाङ्मयाचे कांहीं वाचक मला म्हणतात, "श्री. माडखोलकर यांच्या ठिकाणी कांहींतरी 'मनोविकृति' असणार खास." इतर कांहीं मंडळी म्हणतात, "जरा रंगेल आहे स्वारी. त्यामुळे भडक आहे सगळें काम त्यांच्या कादंबऱ्यांत." आणखी कांहीं लोक म्हणतात, "Sex-obsessed आहेत बुवा माडखोलकर—"

मला हे निरनिराळे प्रवाद ऐकून मजा वाटते, हंसूं येतें. मी माडखोलकरांना गेलीं आठ वर्षे फार उत्तम ओळखतों. मी त्यांच्या सान्निध्यांत राहलों आहे. त्यांच्याशी खूप खूप बोललों आहे. त्यांचे आचारविचार, राहणी, आवडीनिवडी, आशाआकांक्षा, विकारवासना यांचें मी फार काळजीपूर्वक अवलोकन केलें आहे. मला त्यांच्यांत 'मनोविकृति' कधीही आढळलेली नाही. रंगेलपणाहि त्यांच्यांत दिसत नाही. आणि Sex-obsessed तर ते नाहींतच नाहींत. अर्थात् सर्वसाधारण माणसांतील दोष, गुण, आसक्ति, आवडी, वासना, विकार त्यांच्यांतहि आहेत. पण कोणत्याही प्रकारें ते abnormal मात्र खास नाहींत. म्हणून मला पुन्हा एकदां म्हणावेसे वाटतें कीं, त्यांच्या वाङ्मयांत अश्लीलता असेल, तर तो त्यांचा दोष नाही; ते ज्या युगांत जन्माला आले आहेत, त्या युगाचा दोष आहे.

कित्येक वेळां मी श्री. माडखोलकर यांचें Robotman असें वर्णन केलें आहे. कारण सकाळीं सहा वाजल्यापासून तों रात्री बारा

पर्यंत त्यांचे सारे व्यवहार यंत्राप्रमाणे चालू असतात. व्यसनं त्यांची कबूल करायची तर दोनच-वाङ्मयाचें अभ्यसन आणि मानवी जीवनाचें अवलोकन. त्यांचा सारा दिवस वाचण्यांत, बोलण्यांत, लिहिण्यांत किंवा अवलोकन करण्यांत व्यतीत होतो. त्यांचें वाङ्मय म्हणजे त्यांनी जें ऐकलें, पाहिलें, वाचलें, अनुभवलें त्यांचे सारसर्वस्व आहे. त्या वाङ्मयांत जर 'रंग' दिसत असेल, 'ढंग' आला असेल, तर त्याबद्दल एवढेंच म्हणतां येईल कीं, तशा प्रकारचे प्रसंग त्यांनी पाहिले असले पाहिजेत, तशा प्रकारची माहिती त्यांना विश्वसनीय माणसांकडून मिळाली असली पाहिजे. त्यांच्या कादंबऱ्यांतील कांहीं विशिष्ट घटना सोडून दिल्या, तर बऱ्याच सत्यावर आधारलेल्या आहेत. त्यांत अतिशयोक्ति नाही, विकृति नाही किंवा सत्याचा अपलापहि नाही.

प्रत्येक कादंबरीवर श्री. माडखोलकर किती मेहनत घेतात हें मी प्रत्यक्ष डोळ्यांनी पाहिलें आहे. वृत्तकार या नात्याने त्यांना जी जी राजकीय माहिती उपलब्ध झाली आहे, तिचा तर त्यांनी आपल्या कादंबऱ्यांत उपयोग करून घेतला आहेच. पण इतर घटनाप्रसंगांची जमवाजमव करण्यासाठी सुद्धा त्यांना खूपच सायास पडले आहेत. इंग्रजी ग्वान्याची वर्णने द्यावयाची आहेत, म्हणून स्वतः मांसाहार घेत नसतांहि अनेकदा ते माझ्याबरोबर इंग्रजी हॉटेलांत जेवण्यास आले आहेत. साड्या, पातळें यांची वर्णने द्यावयाची आहेत म्हणून त्यांनी अनेक वेळे हाताळली आहेत. बंगल्यांची वर्णने देण्यासाठी त्यांनी कित्येक बंगले आंतून बाहेरून फार काळजीपूर्वक पाहिले आहेत. निरनिराळ्या लोकांचे आचारविचार वर्णन करावयाचे आहेत, म्हणून ते त्या त्या लोकांत कांहीं दिवस मिळून मिसळून राहिले

आहेत. आणि या त्यांच्या मेहनतीमुळेच त्यांची प्रत्येक कादंबरी सद्दोष असली तरी नवीन वातावरणात भरलेली, नवीन घटना-प्रसंगांनी रंगविलेली तुम्हांला दिसेल. त्यांत तेच तेच सिद्धान्त, त्याच त्याच घटना किंवा कंटाळावाणी पुनरुक्ति सांपडणार नाही. “ माझ्या माहितीचा, अवलोकनाचा आणि वाचनाचा सांठा कमी होऊं नये म्हणून माझी धडपड नेहमी चालू असते. तरी पण, उमाकांत, मला सारखी भीति वाटतेच की, आता पुढल्या कादंबरीकरितां माझ्या साठ्यांत कांहीं शिक्क राहिल कीं नाही ? ” श्री. माडम्वोलकर मला किन्येकदां म्हणाले आहेत. “ मी चाळिशीकडे आतां आलों आहे. अजून दहा पंधरा वर्षे तरी मला माझी लेखणी म्वाली ठेवतां येणार नाही. तोंपर्यंत सारखे मला नवे अनुभव मिळाले पाहिजेत, नवीन माहिती उपलब्ध झाली पाहिजे, बदलत्या परिस्थितीचें आकलन झालें पाहिजे, नवीन पिढीशी समरम होतां आलें पाहिजे. तरच माझ्या कादंबऱ्या वाचल्या जातील. मी आपल्या परमंत्र, अवनत समाजाला कांहीं नवीन सांगूं शकेन ” अशी आहे माडम्वोलकरांची आस्था. म्हणूनच तुम्हांला त्यांच्या प्रत्येक कादंबरीत नजेउदारपणा, नवीनपणा, आकर्षकता आढळून येते.

हा तजेलदारपणा वा नवीनपणा कायम राखण्यासाठी श्री. माडम्वोलकर यांनी जी स्वरदागी घेतली आहे, त्यांत विशेष नमूद करण्यासारखी गोष्ट म्हणजे तरुण पिढीशी दृढ स्नेहसंबंध. पंधरा पासून तीस पर्यंतच्या वयाचे अनेक तरुण या नाही त्या कारणाने त्यांच्याकडे सारखे येत असतात. यांत शालकारी आहेत, कॉलेजचे विद्यार्थी आहेत, वकील, शिक्षक, कारकून, धंदेवाले, नानाविध लोक आहेत. कांहीं थोड्या मुलीही त्यांच्याकडे मी पाहिल्या

आहेत. पण फार थोड्या. तरुण विद्यार्थ्यांचा मात्र भरपूर भरणा त्यांच्याकडे सदैव हजर असतो. त्यांच्या स्नेहसंबंधामुळेच तरुण पिढीच्या जीवनाशी श्री. माडखोलकर हे समरस होऊ शकतात. त्यांच्या आशा-आकांक्षा, उन्नति-अधोगति, प्रेम-वैराग्य, स्वतंत्र-स्वैर वागणूक ते बरोबर जाणू शकतात आणि त्यांची योग्य चित्रे आपल्या कथांमध्ये रेखाटू शकतात. श्री. माडखोलकर यांच्या काही कादंबऱ्यांतील तरुणतरुणीत जो एक कामुक उन्माद दिसून येतो, तरुणांच्या अधःपातांची जी हृदयस्पर्शी वर्णने आली आहेत आणि तरुणतरुणीच्या वर्तनांत जो अनेक प्रकारचा बेछूटपणा असतो, तो त्यांनी प्रत्यक्ष पाहिला आहे, त्यांचे प्रत्यंतर त्यांना आले आहे, तसले प्रसंग घडलेले त्यांना विश्वासाने सांगण्यांत आलेले आहेत. तरुण पिढीशी हा जो श्री. माडखोलकर यांचा जिज्हाव्याचा संबंध आहे, त्यामुळेच ते त्या पिढीचे आवडते लेखक आहेत. आणि तरुण पिढीच्या प्रेमानुळे पुढेही श्री. माडखोलकर यांच्याकडून तरुणांची सुखदुःखे, ध्येये, प्रश्न व जीवन यांवर आणखी जास्त लिखाण झाल्यावाचून राहणार नाही.

श्री. माडखोलकर यांच्या स्वभावांतील आतिथ्यतत्परतेमुळेहि त्यांच्या कादंबरीलेखनाला फार फायदा झाला आहे. त्यांच्या घराला मी विनोदने नेहमी Observatory म्हणतो. या घरांत श्री. माडखोलकर अनेकांना पाचारण करतात. नाना धंद्यांतील आणि नाना प्रकारची मंडळी त्यांच्याकडे उतरतात. त्यांच्या मित्रमंडळींत महाराष्ट्रासून मुसलमानांपर्यंत आणि मारवाड्यापासून युरोपियनांपर्यंत सर्व जातीचे आणि धर्माचे स्त्रीपुरुष आहेत. या मंडळीचा रावता नेहमी त्यांच्या घरी असतो. याचा फायदा म्हणजे सूक्ष्माव-

लोकनाला अमर्याद अवसर. ही आतिथ्यतत्परता श्री. माडखोलकरांत नसती, तर त्यांच्या कादंबऱ्यांतील विविधतेला आपणाला मुकाबे लागेल असेल. श्री. माडखोलकर घरीच बसतात, सर्व जग आपल्या पायांशी आणतात आणि गोड गोड गप्पांची 'पुंगी' वाजवून येणाऱ्या जाणाऱ्यांची 'गुपिते' आणि 'इंगिते' मोठ्या सफाईने काढून घेतात. हीच 'गुपिते' आणि 'इंगिते' फेरफार करून, नवीन मुलामा चढवून, त्यांच्या कादंबऱ्यांत विखुरलेली सांपडतात.

शुक्रवार तलावावरील त्यांच्या दुमदार बंगल्यांतील बरच्या मजल्यावरील खोलीत बसले की, शहराकडून बडीकडे जाणारी सडक लांबवर दृष्टीस पडते. या खोलीत मी कित्येक वेळेला तास न तास बसून सडकेकडे पाहात राहिलो आहे. अनेक गोष्टी मला येथे बसून दिसल्या आहेत. माडखोलकरांनीही या खोलीत बसून अनेक गमती अनुभवल्या अमनील ही त्यांच्या घराची ठेवण आणि ती समोरची सडक-ती मला Symbolic वाटते. तेच ते घर. नीच ती खिडकी. पण समोरची सडक मात्र-जीवनसडक. या जीवनसडकेवरच्या 'दृश्यांचे' श्री. माडखोलकर सारखे अवलोकन करताहेत, तेथील नित्य बदलणारे देखावे आपल्या स्मृतिपटावर कोरून ठेवत आहेत आणि केव्हा ना केव्हा या जीवन-पथावरील अनुभूति ते आपल्या कथांत गुंफित आहेत, हे अगदी नक्की ! श्री. माडखोलकरांनी आपला बंगला मुद्दामच असा बांधला असावा की, त्यामुळे जगत् आणि जीवन त्यांच्या डोळ्यांसमोर सतत असावे.

'डाकबंगला' या कादंबरीचा पूर्वतिहास मनोरंजक आहे. प्रक्सांत नागपूरला मी त्यांच्याकडेच उतरत असे. एकदां त्यांनी मला विचारले, "प्रत्येक ठिकाणी अशी तुमची सोय आहे कां हो?"

मी म्हटलें, “ नाही—”

“ मग कशी काय व्यवस्था करून घेतां एकंदर ? ” ते पुन्हा विचारते झाले.

“ प्रवाशांसाठी हॉटेल, धर्मशाळा नाही तर डाकबंगला आहे कीं प्रत्येक ठिकाणी— ”

“ डाकबंगला ? ” ते उद्गारले. त्या शब्दावद्दल विशेष औत्सुक्य त्यांना वाटलेंसं मला दिसलें.

“ म्हणजे हें काय गौडबंगल आहे हो ? ”

त्यांनीं विचारलें.

“ होय ! ” मी म्हणालों, “ तें गौडबंगलच आहे एक. तसं पाहिलें तर सरकारी नोकरांसाठीं ती सोय आहे. पण आम्हां वाटसरहना पण आमची तेथे पैसे देऊन सोय लावून घेतां येते. डाकबंगल्याचं थोडक्यांत वर्णन द्यायचें म्हणजे बड्या युरोपियन आणि हिंदी अधिकाऱ्यांचं आणि व्यापारी प्रतिनिधींचं तें सुखनिधान तर आहेच. पण त्याशिवाय स्वैर संचारांना आणि रंगेल लीलांना सुद्धा तिथे भरपूर वाव मिळतो. कांहीं कांहीं डाकबंगले म्हणजे तर या प्रकारांचे अड्डेच बनले आहेत—”

त्यानंतर कांहीं दिवसांनी श्री. माडखोलकर मला म्हणाले, “ उमाकांत, लवकरच मी ‘ डाकबंगला ’ ही कादंबरी लिहिणार आहे. ”

मला आश्चर्य वाटलें. अजूनही त्यांनी डाकबंगला पाहिलेला नव्हता. अजूनपर्यंत त्यांनी ‘ डाकबंगला आस्व्यायिका ’ ऐकल्या नव्हत्या. तरीपण त्यांचा निर्धार झाला होता. प्रकाशकांनी आगामी प्रकाशन म्हणून ‘ डाकबंगला ’ जाहीरही केला. कथानकाची

जुळवाजुळव होण्यापूर्वीच कादंबरीचें नामकरण झालें होतें. भलतीच धडाडी !!!

पुढें एकदां श्री. माडखोलकर मला म्हणाले, “ उमाकांत, तुम्ही मला ‘ डाकबंगला आख्यायिका ’ सांगायच्या. त्यांतली मला पटले ती मी उचलीन आणि त्यावर माझ्या डाकबंगल्याची उभारणी करीन—”

मी म्हटलें “ ठीक— ”

बऱ्याच डाकबंगल्यांच्या आख्यायिका मी त्यांना तोंडी सांगितल्या. शेवटी एक लिहूनही दिली. तीच त्यांना पसंत पडली. सर्जीव माणसांच्या गोष्टी मी निर्जीव शब्दांत सांगितल्या. कारण मी कथाकार नाही. पण त्यांतील एक निवडून आपल्या लेखणीच्या सामर्थ्याने त्यांनी जीवंत शब्दांत एका हतभागिनीचें हृदयस्पर्शी, रोसांचकारी असें ‘ चारित्र्य ’ निर्माण केलें आहे. ही कथा म्हणजेच माडखोलकरांचा ‘ डाकबंगला. ’

म्हणजे सूचना मात्र माझी. बाकी सर्व कलात्मक लेणें, प्रसंगांची मांडणी माडखोलकरांची.

आणखी एक गोष्ट लक्षांत असूं द्या. ज्या दिवशीं डाकबंगल्यासंबंधी माझ्याशी ते बोलले, त्या दिवसापर्यंत ते थोडे अनभिज्ञ होते. पण एकदा त्यांनीं ‘ डाकबंगला ’ ही कादंबरी लिहिणार असा निर्धार केला मात्र, मग लागले ते नेहमीच्या त्यांच्या पद्धती-प्रमाणें त्या विषयाचें सांगोपांग अभ्यसन करायला. त्यांनी अनेक डाकबंगले पाहिले असतील, खानसामे आणि चौकीदार यांचें मार्मिक अवलोकन केलें असेल, घटना-प्रसंगांची जुळवाजुळव केली असणार आणि शेवटी आपली पूर्ण तयारी झाल्यानंतर कादंबरी लिहून

काढली असणार. कादंबरीचें नामकरण आणि कादंबरीचें लिखाण यांच्यांत जवळजवळ सात वर्षांचा अवधी गेल्या आहे. यावरून तुम्ही पहा त्यांनी सगळी सांगड जुळविण्यास किती वेळ घेतला ! या काळांत त्यांनी दुसरे काही केलें नाही, असें माझे म्हणणें नाही. खूप इतर लिखाण केलें. पण या सर्व गोष्टी चालू असतांनाच ‘ डाकबंगल्या ’संबंधीचें मनन-अभ्यसन-चर्चा चालू होती. म्हणूनच God-father म्हणून या कादंबरीच्या प्रकाशन-दिवशीं मी पेढे वाटीन हवे तर; पण तिचे निर्माणे मात्र श्री. माडग्वोलकरच आहेत.

‘ डाकबंगला ’ ही एक दीर्घ कथा आहे. तीत एका हत-भागिनीचें चरित्र फार हळुवार हातानें रंगविलें आहे. मुरवातीलाच कथानक वाचकाच्या मनाला धक्का देतें. जसजसा कथानकाचा विकास होतो, तसतशी दुर्दैवी कांचनबद्दल सहानुभूति उत्पन्न होते आणि शेवटी तिच्याबद्दल अनुकंपा वाटूं लागते. कथेची उभारणी फारच हृदयस्पर्शी आहे. डाक-बंगला आणि सभोवारचा प्रदेश यांची वर्णने मोहक आहेत.

स्त्री-जीवनांतील एक मार्मिक गोष्ट श्री. माडग्वोलकरांनी अतीव सुंदर रीतीने रेखाटली आहे. एक सरळ गोष्ट सहजतेने, सरळ शब्दांत सांगितली आहे. ज्या ज्या ठिकाणीं रूढ दृष्ट्या ‘ अश्लील ’ वर्णनांचे प्रसंग आले आहेत, त्या त्या ठिकाणीं माडग्वोलकरांनी विलक्षण संयम आणि सूचकता दाखवली आहे. उत्तान शृंगारसाला विवेकाची जोड दिली आहे.

यापेक्षा मी कथानकासंबंधी जास्त लिहूं शकत नाहीं. मी टीकाकार नाहीं. वाचक, कादंबरीचा पहिला वाचक या नात्यानें मला जें वाटलें, तें प्रांजलपणें मी लिहिलें.

वाचक या नात्यानेच हे माझे 'वक्तव्य' आहे. प्रस्तावना लिहिण्याचा माझा अधिकार नाही. श्री. माडखोलकर मला प्रस्तावना लिहा म्हणाले, त्या वेळीं मी त्यांचे म्हणणे लगेच कबूल केले. हेतु हा कीं, एका वाचकाला श्री. माडखोलकर यांचे व्यक्तिमत्त्व व वाङ्मय याबद्दल काय वाटते, ते लिहिण्याची सुसंधि मिळावी.

श्री. माडखोलकर यांच्यासारख्या संयमी वृत्तीच्या सुशील आणि मानी माणसाच्या कादंबऱ्यांत शृंगाररसाच्या थोड्या गडद छटा आल्या, तर, मला वाटते, एवढे बुजून जाण्याचे कांहीच कारण नाही. वर मी म्हटल्याप्रमाणे तो त्यांचा दोष नाही. असलाच कुणाचा दोष, तर तो ते ज्या युगांत जन्माला आले आहेत, त्या युगाचा आहे. आजच्या युगांतील तरुण पिढी इंद्रिय-दमन, विकार-रहित, वासना-रहित जीवन कांही जाणत नाही. उघडपणे सर्व व्यवहार असावे, उगाच फाजील दडपण नको, असे त्यांना वाटते. कुटल्याही गोष्टीवर जाम्त निर्बंध ठेवले की कुतूहल जाम्त. त्यापेक्षा खुले वातावरण समतोल वर्तनाला जाम्त पोषक. आज रुढ होत चाललेल्या खुल्या, स्वतंत्र वातावरणामुळे तरुण पिढीत एक प्रकारचा समतोलपणा येत चालला आहे. त्यांच्यापुढे श्री. माडखोलकरांच्या उत्तम भाषणाच्या, उन्मादक कथा टाकल्या, तरी त्याचा विपरीत परिणाम होईलसे मला तरी वाटत नाही.

अश्लीलतेतही सत्य आहेच. तेव्हां कांही तरीच अश्लीलतेचे काहूर उठवून उगाच कोंदट वातावरण आपल्या सभोवार निर्माण करूच कशाला ? जीवनांत आणि जीवनांतील अनेक रसांत यांत शृंगाररसही आलाच-तरुणतरुणी जर पूर्वीपेक्षा जाम्त आशावादीपणाने आणि खुल्या दिलाने मन घालीत असतील, तर त्यांची प्रगति योग्य मार्गाने होत आहे,

असेंच मी म्हणून. या मार्गानेच तरुण-तरुणींमध्ये विशेष मोकळेपणा येईल. निकट सहवास, संभाषण व खेळ यांमुळे एकमेकांबद्दल प्रेम आणि आदर वाढून, आमच्यांत जो लैंगिक समतोलपणा आज नाही तो उत्पन्न झाल्यावाचून राहणार नाही.

श्री. माडवोलकर यांना मी 'आधुनिक' पण रूढ भाषेत 'अश्लील' म्हणतो, ते त्यांचा गौरव आहे. कारण कुठल्याही युगांत प्रागतिक आणि द्रष्ट्या कलाकारांना या दोन शब्दांचाच अहेर मिळालेला आहे

मुंबई
४ मे १९४२ }

उमाकांत भेंडे

डाकबंगला

१

ढीबरांनीं तें प्रेत पाण्यांतून बाहेर काढून तलावाच्या कांठावरील एका दगडाला ठेकून ओठंगतें ठेवलें.

त्याबरोबर प्रेत बाहेर निघण्याची इतका वेळ उत्कंडेनें वाट पहात असलेले लोक धांवतच जवळ आले आणि त्यांनीं त्या श्वाभोंवतीं गराडा घातला.

क्षणमात्र सगळे अगदीं स्तब्ध उभे होते. नंतर त्यांच्यापैकी एकाच्या तोंडून उद्गार निघाला—

“ अरेरे, ही तर कांचनबाई !—”

“ कोण कांचनगोरी ? आपल्या त्या खाणमालकाची सून ? ”

त्याच्या मागे उभ्या असलेल्या इसमानें पुढें येऊन न्याहाळीत विचारलें.

“ हो. शंकाच नाही—”

“बरोबर आहे. ती इथं या डाकबंगल्यांत येऊन राहली, म्हणजे तिच्या सरबराईचा ठेका तुझ्याकडे असे नाही का ? तेव्हा तुझ्या ओळखीत कांहीं चूकभूल होण्याचा संभव नाही—”

“नकी तीच रे ! काल संध्याकाळीच डाकबंगल्यावर गेलीं होतो मी तिला भेटायला. अद्याप पुरतं चौवीस तासहि झाले नाहीत तिला पाहून. तोंडावरली कांति कशी कायम आहे अगदी ! ”

“पण तिला जीव द्यायला काय झालं रे एवढ्या तरुण वयांत ? संपत्ति, मुलंवाळं, मानमान्यता—काय कमी होतं तिला ? ”

“संपत्ति न् मुलं घेऊन काय करतोस नुसतीं ? नवरा नव्हता ना ? न् शिवाय तो तसला सासरा—”

“नवरा नसला म्हणून काय झालं ? दर वर्षी दिवाळीनंतर या डाकबंगल्यांत ती राहायला आली, म्हणजे कुणीतरी नवा देखणा जवान असायचा तिच्याबरोबर—”

“अरे, हळू बोल ! कुणी ऐकेल उगाच ! तो बरोबर इसम असे ना, तो दिवाणजी तिचा—”

“दर वर्षी बदलत असे वाटतं दिवाणजी ? तुझ्यासारखा ठेकेदार चालत असे तिला वर्षा न् वर्ष; न् दिवाणजी मात्र नवा लागत असे दर साल ! मोठा इमानदार दिसतोस सालच्या मिठाला इतक्या आपुलकीनं जागायला—”

“तसं नव्हे रे ! मृताविषयां वाईट बोलूं नये उगाच. बिचारी हिवाळ्याच्या आरंभी इथं येऊन या डाकबंगल्यांत राह्यली, म्हणजे चैन असे आसपासच्या सेहुतांची—”

“खेडुतांची चैन होती की नाही कोण जाणें. पण, तुझी चंगळ होती यांत मात्र संशय नाही. चौपट दरानं तिला भाजीपाला, फळफळावळ व इतर माल विकून तू वर्षाची कमाई महिन्याभरांत करित होतास, लेका ! पण काय रे, हिनें जीव का दिला असेल ?—”

“आपण कसं सांगणार तें ? व जीव दिला हें तरी कशावरून ? ती रोज सकाळ संध्याकाळ पोहायला जात असे. बेलीबिलीत पाय अडकून बुडाली असेल—”

“अरे, अपघात झाला असता, तर आरडाओरड नसती का झाली ? डाकबंगल्यांतला तुझा दोस्त तो चौकीदार व तो खानसामा हे स्वस्थ बसले असते का तिला झालेला अपघात मुकात्यानं पहात ? हो, अपघात नव्हे हा. पहांटे केव्हां तरी जीव दिला असला पाहिजे तिनें. आतां होईलच चौकशी दरोगासाहेब आल्यावर—”

“मलाहि वाटतं एकदां हिनें जीव दिला असावा असं. कुमारी ढीवर मासे पकडायला आले, तेव्हां त्यांना पाण्यावर कांहींतरी तंगत आहेसं दिसलं. त्यांनीं वर्दी दिल्यामुळं चौकीदार नि मी इथं आलों. तरी सुद्धां ही कांचनबाई असेल असं स्वप्नांतहि आलं नाही आमच्या—”

“असं कसं म्हणतास तूं ? चौकीदाराला तरी कल्पना असायला हवी होती ती डाकबंगल्यांतून नाहीशी झाल्याची—”

“कशी कल्पना असणार ? ती वाटेल तेव्हां येणारी व वाटेल तेव्हां जाणारी तालेवार, लहरी बाई. सकाळीं खानसामा चहा घेऊन जातो, तों सोलींत कोणी नाही. त्याला वाटलं, बाई गेली असेल फिरायला, मासे पकडायला किंवा आपल्या बंगल्यावर खेळायला. हा असा कांहीं विचित्र प्रकार घडला असेल, हें कोणाच्या मनांत येणार ? ढीवर जेव्हां सांगत आले, तेव्हा मला वाटलं, कोणा खेडुत बाईनं सामूच्या किंवा नवऱ्याच्या

जाचाला कंटाळून जवळ केला असेल तलाव ! नाही तरी आपल्या या
रामसागराला वर्षाकांठीं चार पांच बळी लागतातच—”

तो हें बोलत आहे, तोंच चौकीदार त्याच्या कानाला लागला.

त्याबरोबर तो प्रेताभोंवतीं जमलेल्या घोळक्यांतून मार्गें
हटून म्हणाला—

“दुर्गोसाहेब वर डाकबंगल्यावर आले आहेत. ते येताहेत
पंचनामा करायला—”

आणि जमादारानें लोकांना पांगावयाला सुरवात केली.

२

काल सकाळीं कांचन जेव्हां त्या डाकबंगल्यांत मुकामाला आली,
तेव्हां तिच्या स्वप्नांतहि आलें नसेल कीं, तो आपल्या आयुष्यांतला शेव-
टचा दिवस ठरणार.

त्या डाकबंगल्याविषयीं तिला एक प्रकारचें विशेष आकर्षण होतें.
आणि खरोखरी कोणालाहि आकर्षक वाटावा असाच तो डाकबंगला
होता.

एकाला एक भिडलेल्या अशा त्या तीन उंचसखल टेकड्या आग-
गाडींतून पाहिल्या, म्हणजे जमिनीवर रवंथ करित बसलेल्या उंटाची
आठवण होत असे. सकाळच्या कोंवळ्या उन्हांत त्या झाडीनें आच्छा-

दिलेल्या तांबूस टेकड्या हिरव्या किनसापाची झूल अंगावर घातलेल्या बादशाही लबाजम्यांतल्या उंटसारख्या दिसत; तर सायंकाळी संधि-प्रकाशांत त्यांची अवाढव्य धूसर निळी रेषाकृति बघून स्वर्गांतला हा दिग्गजच चुकून भूतळावर आला असावा, असा भास होत असे. विशेषतः नवमीच्या छायासमिश्र चांदण्यांत त्या तीन टेकड्यांपैकी मधल्या टेकडीवर असलेलें प्रभु रामचंद्राचें पुरातन शुभ्र मंदिर हें त्या दिग्गजाच्या पाठीवर चढविलेल्या चांदीच्या सुंदर अंबारीसारखें दिसत असे.

त्या तीन टेकड्यांपैकी पहिली दुवरी टेकडी कांचनच्या सास-व्याच्या मालकीची होती. त्या टेकडींत ज्या मैगनीजच्या खाणी सांपडल्या होत्या, त्यांच्या जोरावर अगणित पैसे कमावून मुंबईच्या भांडवलवाल्यांत त्यानें प्रमुख स्थान संपादन केलें होतें. टेकडीपासून चार पांच मैलांच्या अंतरावर नदीकांठीं त्याचा प्रशस्त बागबंगला होता; व हिवाळ्यांत दीड दोन महिने त्याचा मुकाम बहुधा त्या बंगल्यांतच असे. पण खनिज मालाची उलाढाल करणाऱ्या त्याच्या कंपनीची मुख्य कचेरी मात्र मुंबई-सच होती. इतकेंच नव्हें, तर त्याचें रहाणेंहि महालक्ष्मीवरील आपल्या मोठ्या थोरल्या बंगल्यावरच अलीकडे किती तरी वर्षे असल्यामुळें, मुंबई-पासून शेंकडों मैल दूर असलेल्या या लहानशा गांवांतल्या टेकडीच्या कुशीतून आपलें तें बादशाही विलासवैभव पैदा झालें आहे, याची जाणीव त्याची त्यालाहि आतां फागशी उरली नव्हती. पंचवीस वर्षांपूर्वी त्या खाणीचा सारा कारभार तो स्वतः जातीनें पहात असे. पण, गेलीं पंधरा वर्षे एका अँग्लोइंडियन तज्ज्ञाच्या हातीं त्यानें खाणीच्या देखरेखीची सर्व सूत्रें दिलीं होती; व हरएक बाबतींत त्याचा शब्द तो प्रमाण मानून चालत असे. तो निमगोरा, रंगेल, लालबुंद व्यवस्थापक हाच खरोखरी आतां त्या खाणीचा मालक होता; आसपासच्या गांवांतले जे अडीच तीन

हजार स्त्री-पुरुष मजूर त्या खाणींत रात्रंदिवस राबत, त्यांच्यावर त्याचें अनियंत्रित प्रभुत्व होतें; व संप होऊं न देण्याच्या त्याच्या अजब हातोटी-मुळें मजुरांच्या जीवितांतकीच आपल्या मालकाच्याहि मनावर तो हुकमत गाजवीत असे.

तो डाकबंगला त्या तीन टेकड्यांपैकी शेवटल्या टेकडीवर होता. पहिल्या टेकडीवर त्या मॅगनीजच्या खाणी, मधल्या टेकडीवर तें भव्य राममंदिर आणि शेवटल्या टेकडीवरला तो झाडींत लपलेला डाकबंगला—भारतीय जावनाच्या तीन विशेषांची तीं प्रतीकेच होती जणुं कांहीं.

त्या डाकबंगल्याच्या व्हरांड्यांत टेवलेल्या वेताच्या खुर्चीवर बसलें, म्हणजे त्या दोन टेकड्यांच्या पायथ्याशीं पसरलेल्या रामसागराचा रम्य विस्तार आपल्या नील लहरींनीं डोळ्यांना आनंद देत असे; व मागल्या बाजूच्या बगीचांत जाऊन उभें राहिलें, म्हणजे मावळत्या सूर्याच्या प्रकाशांत खालच्या मैदानांत जागोजाग असलेले पांढरे शुभ्र तलाव आणि हिरवेगार पानमळे हे हिऱ्याच्या आणि पाचूच्या पदकांचा भास उत्पन्न करित असत. शरदऋतूंत आकाशाच्या कोपऱ्या कोपऱ्यांतून सांजसकाळ उगाचच गर्दी करून राहणाऱ्या कोरड्या दगांच्या रंगीबेरंगी सांवल्या जेव्हां रामसागराच्या पाण्यावर पडत, तेव्हां असें वाटे कीं, हा जलाशय नसून शरदश्रीनें रेशमाचें तलम करिं वस्त्रच जणुं प्रथमच धुवून भुईवर वाळत घातलें आहे.

बाऱ्याच्या झोताबरोबर हेलावणाऱ्या रामसागराच्या लाटांचा गंभीर घोष आणि धरणांतून खालीं मैदानांत घरंगळत वहात जाणाऱ्या त्याच्या नहराची गोड खळखळ—मानवी शब्दानें अदृषित अशी गाढ नादमय शांति त्या डाकबंगल्याभोंवतीं नांदत होती.

कांचनने त्या डाकबंगल्याचें सौंदर्य तिन्ही ऋतूंत अनुभवलें होतें. पावसाळ्यांत जेव्हां रामसागर तुडुम्ब भरून सागरासारख्या गर्जना करी आणि जेव्हां पलिकडलें मैदान म्हणजे जणुं दुसरा रामसागर होऊन जात असे, तेव्हां त्या टेकडीच्या दोहों बाजूंना लांबच लांब पसरलेल्या जलविस्ताराच्या सपाटीवर असंख्य नुडबुडे उत्पन्न करित वरसणाऱ्या पावसाच्या सरी पहाण्यांत तिला जितकी मजा वाटे, तितकाच आल्हाद, उन्हाळ्यांत आठत आलेल्या रामसागराचा करुण कलरव जेव्हां मत्त कोकिलांच्या वासंतिक वातावरणाला कंपित करणाऱ्या भेदक कंठरावांत मिसळून कानांवर येत असे आणि चांदण्या रात्रीं जेव्हां खालच्या मैदानांतले कोरडे पडलेले जलाशय आणि तगमगणारी जमीन यांच्या उष्ण निश्वासांची झळ घेऊन वर येणाऱ्या वाऱ्याच्या किंचित् गार, किंचित् गरम झुळका शरीराला स्पर्श करित, तेव्हां तिच्या मनाला होत असे. आणि शरदापासून शिशिरपर्यंत हिवाळा प्रथम झाडांच्या पानांचा रंग बदलत, नंतर त्यांच्या फांद्या फांद्यांतून धसमुसळपणानें खेळत आणि शेवटीं आपल्या निर्दय, पिसाट सोसाऱ्यानें त्यांना झोडपून काढीत त्या टेकड्यांवर आणि जलाशयांवर जें तांडव नृत्य करित असे, तेंहि तिनें, कडकलक्ष्मीचा नाच भयचकित मनानें पहाणाऱ्या मुलाप्रमाणें, सभय उत्कंठेनें बघितलें होतें.

आणि तितकाच आनंद त्या डाकबंगल्याच्या व्हरांड्यांत बसून तिला तिन्ही ऋतूंतलें आकाश पहातांनाहि व्हावयाचा. पावसाळ्यांतला सौम्य प्रसन्न, हिवाळ्यांतला मंद रखरखीत आणि उन्हाळ्यांतला प्रखर धगधगीत सूर्य आकाशाला जी प्रसन्नता, धूसरता आणि गाढता आणतो व रात्रीं निबिड अरण्यांतील पाणवठ्यावर येणाऱ्या श्वापदांच्या गटांप्रमाणें नक्षत्रांचे पुंज ज्या नीरव पण अखंड गतीनें पूर्वेकडून पश्चिमेकडे जातात, आणि त्याहिपेक्षां चंद्र केव्हां पूर्वक्षितिजावर तर केव्हां पश्चिम क्षितिजावर

एक एका नक्षत्राच्या योगतारेसह प्रवास करून पुनवेच्या रात्री या बाजूचा रामसागर आणि त्या बाजूचें तें मैदान ज्या धवल सुषमेनें भरून टाकीत असे, तें आकाशांतील दिव्य तेजांचें निःशब्द गतिसौंदर्य— तेंहि तिनें डोळे भरून पाहिलें होतें.

वास्तविक तिचा स्वतःचा स्वतंत्र बंगला सासऱ्याच्या बंगल्यापासून मैल सव्वा मैल अंतरावर नदीकांठीं बांधलेला होता. ती मुंबईहून आली म्हणजे प्रथम त्याच बंगल्यांत उतरत असे. पण हौसेनें आणि निवास-स्वातंत्र्याच्या लालसेनें बांधलेल्या त्या नदीकांठच्या टुमदार बंगल्यापेक्षां त्या डाकबंगल्यांत येऊन रहाणेच तिला फार आवडत असे. आठवड्यांतून दोन दिवस तरी तिचा मुक्काम त्या डाकबंगल्यावर असावयाचा. एकादा बडा युरोपियन किंवा हिंदी अधिकारी डाकबंगल्यांत उतरलेला असला, म्हणजे मात्र ती चुकूनहि त्या बाजूला फिरकत नसे; व ती तिथें रहात असतां जर कोणी सरकारी अगर अन्य पाहुणा अकस्मात् आला, तर ती लगेच मोटारीतून परत आपल्या बंगल्यावर जावयाची. एकांत, मानवी संसर्गानें अदूषित असा एकांत हेंच जणुं त्या डाकबंगल्याचें तिला एकमेव आकर्षण वाटत असे.

त्या दिवशीं सकाळीं चहा पीत असतां एकदम तिची तेथें जाण्याची लहर लागली; व लगेच मोटार काढावयाला तिनें शोफरला सांगितलें.

ती निघाली, त्या वेळीं हवेंत गारवा बराच होता. पण, आठ नऊ मैलांचें तें अंतर तोडून डाकबंगल्यावर पोंचेपर्यंत शरदऋतूतील कडक उन्हानें आपली तिरीप दाखवावयाला प्रारंभ केला.

तिच्या मोटारीच्या कर्ण्याचा आवाज, त्याच्या चाकांची विशिष्ट धरंगळ चौकीदाराच्या सरावाची होती. तो आवाज कानांवर पडतांच,

कुत्रा जसा शेंपटी हलवीत मालकाच्या अंगावर झेंप टाकण्यासाठी उड्या मारित जावा, त्याप्रमाणे चौकीदार धांवत आला आणि त्याने अदबीने सलाम करून मोटारीचे दार उघडले.

“कोणी मेहमान आहे ?—”

“नाहीं बाईजी—”

“ठीक—”

ती गाडीतून झटकन् खाली उतरतांना उद्गारली.

तिचा तो डोलदार पण चपल पदक्षेप आणि एका हाताने धुक्यासारख्या दिसणाऱ्या उर्द रंगाच्या साडीचा घोळ आवरीत चालण्याची लगबग पाहून त्या म्हाताऱ्या चौकीदाराच्या मनांत आले—

“या कांचनबाईचे तारुण्य कधीच नाहीसं होणार नाही का ?—”

सोळा वर्षांपूर्वी त्याने जेव्हां तिला प्रथम त्या डाकबंगल्यांत पाहिली, तेव्हां खाणमालकाच्या श्रारल्या मुलाच्या—रतिलालच्या—मोटारीतून खाली उतरतांना तिच्या गतींत जी चपलता, जो चारुचंचल विभ्रम त्याच्या सगईत नजरेंला दिपवीत प्रकट झाला होता, तोच विभ्रम, गतींतली तीच चारुता आणि चंचलता आज पस्तिशीच्या घरांत आल्यावरहि तिच्या गतींत दिसावी !—त्या म्हाताऱ्या चौकीदाराला राहून राहून आश्चर्य वाटे.

आणि मग तो रात्री हुका भरून त्याचा झुरका घेतांना खान-साम्याला म्हणावयाचा—

“सलाम, अरे आपली ही छोटी बाई कधी बुढी व्हायचीच नाही का ?—”

“ ठाकूर, तूं जोंवर तिला ‘छोटी’ म्हणतोस, तोंवर ती बुढी होणार कशी ? तुझ्यासारख्या कदीम ब्राम्हणाचा शब्द खुदा कसा खोटा पडूं देईल ?—”

“ दिल्लीची बात सोडून दे. पण, हें बघ, छोट्या मालकांना मरून आतां सात आठ वर्ष झालीं; न्हिचा छोकरा जयंतहि चौदा पंधरा वर्षांचा असेल आतां. मागल्या खेपेस तो बरोबर आला होता हिच्या, तर मला तो धाकटा भाऊच वाटला तिचा. ही मुंबईला रहाते नेहमीं. जवानी ठिकवणारी कांहीं जडीबुटी तर घेतली नाही ना हिनं ?—”

“ अरे, पण आपल्याला काय करायचेंय तिच्या जवानीशीं ? तिची जवानी बघायला नजर सुद्धां साफ नाहीं ठेवली खुदानं आपली—”

“ काय बोलतोस तूं हें सलाम ! अरे, ती बेटीसारखी आपल्याला. मला आठवतं, सोळा वर्षांपूर्वीं याच दिवसांत दिवाळीनंतर छोट्या मालकांनीं आणली होती तिला इथं—”

“ हं ! अन् तो पलिकडल्या कमऱ्यांत रात्रभर चाललेला गोंधळ ! मला वाटलं, ही जीवबीब देते की काय संतापाच्या भरांत—”

“ काय नवाड्यासारख्या गोष्टी करतो आहेस, सलाम ! अरे, या डाकबंगल्यांतले असले प्रकार पहातांना न् भेहमानांचा रात्रीचा इंतजाम करतांना काळ्याचे पांढरे झाले आहेत तुझे—”

“ हो रे ! पण ही किती झालं तरी खानदान, शिकली सवरलेली छोकरी. पण आपले छोटे मालक फार हिमतीचे. त्यांनीं गफलतीनं तिला इथं आणली. तिनं इतका थयथयाट केला, पण त्यांनीं कांहीं चालू दिलं नाही तिचं—”

“ तें खरं. पण त्यांत गफलत त्यांचीच झाली अखेर. मुंबईहून ते दिवाळीसाठीं इकडे आले, म्हणजे दर खेपेला नवी मैत्रीण घेऊन यायचे

या डाकबंगल्यावर आणि दोन तीन रात्रीं इथं रंग उडवल्यावर पुन्हा कांहीं दृष्टीस पडत नसे ती त्यांची मैत्रीण आपल्या. पण हिनें त्या रात्रीच्या त्यांच्या जबरदस्तीचा पुरेपूर बदला घेतला अगदीं. लग्न करायला लावलं त्यांना आपल्याशीं; न इस्टेटांतहि भाग तोडून घेतला स्वतःला—”

“कोणीहि झालं, तरी आपल्या तकदिरानं भोगतो, ठाकूर ! नाही तर बड्या मालकांसारखा कर्दनकाळ मऊ कसा आला असता या छोकरी-पुढं ! निराळी इस्टेट, निराळा बंगला—सगळं कांहीं अलग करून दिलं आहे हिला त्यांनी !”

“अरे, गत्यंतरच नव्हतं, सलाम ! नाही तर कोर्टांत गेली असती ती न बड्या मालकांच्या अब्रूचे धिंडवडे निघाले असते—”

“माझा विश्वास नाही बसत ठाकूर त्या गोष्टीवर. प्रत्यक्ष स्वतःच्या मुलाच्या बायकोवर—”

“उगाच काळ्याचे पांढरे केलेस या डाकबंगल्यांत राहून, सलाम ! या बड्या श्रीमान् लोकांना स्वतःच्या चैनीशिवाय दुनिया नाही दुसरी. आपल्या सुखविलासासाठी ते कुणाचाहि न कशाचाहि बळी देतील—”

“पण छोटी बाई वस्ताद भेटली त्यांना—”

“आणि ती इतकी अश्राप आहे म्हणूनच इतकी सुंदर दिसते अजून, सलाम—”

कांचनचा मुकाम त्या डाकबंगल्यावर असला, म्हणजे रात्री हुक्का ओढतांना एकदां तरी त्या दोघांत तिच्याबद्दल अशा प्रकारच्या गप्पा होत असत.

तिथें आल्यावर तिने क्षणभराहि विश्रांति घेतली नाही.

सलामने पुढे आणून ठेवलेल्या चहाचे तिने घाईघाईने दोन तीन घोट घेतले आणि लगेच जलवेष चढवून ती बगीचांत आली.

आपल्याला हवें असलेलें कांहीं सामान बंगल्यावरून आणण्यासाठी तिने शोफरला सांगितलें आणि हातांतला मोठा थोरला पांढरा सफेत दुवाल अंगाभोंवती लपेटून तिने रामसागराकडे जाणाऱ्या उंच निमुळत्या पायऱ्या उतरावयाला प्रारंभ केला.

तिला फार पायऱ्या उतराव्या लागल्या नाहींत. पावसाळा नुकताच संपलेला असल्यामुळे तलाव तुडुम्ब भरलेला होता; व टेंकडीला येऊन थडकणाऱ्या त्याच्या फेंसाळ लाटांत पायऱ्या बहुतेक बुडून गेलेल्या होत्या.

टेंकडीच्या उतागवरील दाट झाडींतल्या तीस पस्तीस नागमोडी पायऱ्या उतरून ती खाली जाते न जाते, तोंच रामसागराचा अथांग विस्तार तिला आपल्यापुढें पसरलेला दिसला.

आपल्या अंगावरचा दुवाल तिने एका झाडाच्या फांदीवर टाकला आणि पायऱ्यांवर येऊन आदळणाऱ्या फेंसाळ लाटांत हळूच पाय बुडवले.

त्याबरोबर तिच्या अंगावर एकदम शिरशिरी आली.

क्षितिजावर उंच चढलेल्या सूर्याचें ऊन पाण्याच्या सपाटीवर तळपत होतें. पण टेंकडीला कुरवाळणाऱ्या त्या लहान लहान लाटा !— त्या मात्र गार गार होत्या अमर्दी अंगुलींच्या अग्रांप्रमाणें.

पण, आपल्यापुढें दूरच दूर पसरलेल्या त्या निळ्या चकचकीत पाण्यांत शिरण्याचा, त्याच्या लाटांशीं खेळण्याचा आणि त्याच्या गाढतेंत

दुबी देऊन अथागाशीं समरस होण्याचा मोह तिला अनावर झाला होता. म्हणून ती वेगानें पाण्यांत शिरली.

आणि, लगेच तिला जाणवलें कीं, टेंकडीच्या अंगाला बिलगणाऱ्या लाटांचे पाणी जरी थंड असलें, तरी हें पाणी कांहीं थंड नाही. तें थंडहि नाही, उष्णहि नाही. फक्त सुखकर आहे.

त्याबरोबर तिच्या मनांत आलें कीं, आपल्या अंगावरला हा जल-वेष काढून फेंकून देऊन या रामसागराच्या माढतेंत विलीन होऊन जावें, शरीराला क्षणोक्षणीं रोमांचित करणारी त्याची रम्यता सर्वांगानें भोगावी—

पण, न जाणों, कोणी कदाचित् आलें तर ?—

आणि, तो विचार जितक्या वेगानें तिच्या मनांत आला, तितक्याच वेगानें विरूनहि गेला.

ती किती वेळ तरी पाण्यांत स्वच्छंदानें डुबत होती.

त्या पाण्याच्या तरंगातरंगांतून उठणारा नाद आणि चमकणारी द्युति—तिचे कान आणि डोळे तें निःशब्द संगीत आणि निःस्पर्श तेज यांच्या मोहनीनें जणुं वेडावून गेलें होतें; व पाण्याच्या उत्संखळ स्पर्शानें जो एक उन्माद माणसाच्या अंगांत संचरतो, त्यानें धुंद होऊन त्या हेलावणाऱ्या पाण्याच्या हिंदोळ्यावर, ती, एकाद्या मत्स्य-कन्येप्रमाणें, स्वैर आंदोलत होती.

मत्स्यकन्या ? हो, मत्स्यकन्याच.

उन्हांत तकतकणारा तिचा तो नागाच्या फणसारखा केशबंध, ज्यांच्या काळ्याभोर पापण्यांवरून पाणी ठिबकत होतें असे ते मीना-कृति टपोरे डोळे, सुगौर तन्वंगाला घट्ट लपेटून बसलेला तो सुनील जलवेष, मत्स्याच्या पंखांसारखे पाणी तोडण्यासाठीं मधून मधून वर

येणारे हातांचे नाजूक लाल लाल पंजे आणि ज्याचा फक्त मधला भाग तेवढा पाण्यांत बुडालेला होता असें ते बाकदार, धनुष्याकृति शरीर !— ज्या लीलेनें ती पाण्यांतून संचार करित होती, त्या लीलेंत मोहकता आणि चपलता यांपैकीं अधिक काय आहे, याबद्दल खरोखरी एकाद्या मत्स्यकन्येलाहि संभ्रम पडून मत्सर वाटला असता.

ती कदाचित् पाण्यांतून लवकर बाहेर आली नसती.

पण तिच्या कानांवर एकदम पायरव आला.

एकदां तिला वाटलें, आपल्याला बगच वेळ झाल्यामुळें शोफर किंवा चौकीदार तर आपला शोध घ्यावयाला आले नसतील ?—

पण, आपण पोहत असतांना, ते एकदम समोर येणार नाहीत, प्रथम आडून कानोसा घेतील किंवा आवाज देतील, याची तिला खात्री होती.

म्हणून, पायरव कानांवर येतांच आणि त्याबरोबरच पाण्यांत काहींतरी धप्पादिशीं पडल्याचा आवाज होतांच तिनें एकदम सळळकन् गिरकी घेऊन पायऱ्यांच्या बाजूला पाहिलें.

त्याबरोबर तिच्या दृष्टीस पडलें—

जलवेष घातलेला कोणी रुबावदार तरुण दांन्ही हात छातीवर ठेवून आपल्याकडे विस्मयानें आणि कौतुकानें पहात आहे आणि त्यानें पाण्यांत फेंकलेला पांढराशुभ्र केसाळ कुत्रा झपाट्यानें पोहत आपल्याकडे येत आहे.

आपल्या एकान्त जलक्रीडेंत आलेला तो व्यत्यय कांचनला सहन झाला नाही आणि ती पाणी तोडीत वेगानें पायऱ्यांकडे आली.

त्याच्यासमोर पाण्यांतून वर येण्याची तिची इच्छा नव्हती.

पण त्या पायऱ्यांशिवाय पाण्याबाहेर पडावयाला अवळपास दुसरा मार्गच नव्हता.

आणि तो तरुण तर त्या पायऱ्यांवर निश्चल उभा राहून तिच्या पाण्यांतल्या त्या सावेम हालचाली अनिमिष नेत्रांनी पहात होता.

तिच्या अंगाची संतापाने अगदी लाही लाही झाली.

आणि, जे पाणी क्षणभरापूर्वी तिला खेळकर आणि सुखकर वाटत होते, त्या पाण्याचा स्पर्श तिला आता दुःसह वाटू लागला. ते खट्याळ पाणी एका अनोळखी इसमाच्या लालस नजरेसमोर आपल्याला फजीत करित आहे, असे तिच्या मनांत आले—

तो शोफर, तो चौकीदार आणि तो खानसामा सारे गेले तरी कुठे ? हा परका इसम जलवेष घालून खाली येईपर्यंत त्यांनी मला वर्दी कशी दिली नाही ? या साऱ्या नोकरांनी आज नशा केली की काय ?—

त्या संतापाच्या भरांतच ती तावातावाने पाणी तोडीत पायऱ्यां-जवळ आली आणि पाण्यातून बाहेर पडली.

त्याबरोबर तिला वाट देण्यासाठी तो तरुण चटकन बाजूला झाला आणि स्मितपूर्वक हात जोडून त्याने म्हटले—

“ नमस्ते—”

त्याचा तो नमस्कार स्वीकारण्याच्या मनःस्थितीत ती नव्हती. पण, सभ्यतेच्या अंगांत मुरलेल्या संस्कारांचा वरचष्मा होऊन तिच्या तोंडून न कळत उद्गार निघाला—

“ नमस्ते—”

आणि त्याच्याकडे पुन्हा न पहातां त्या नागमोडी पायऱ्यांवरून ती झपाट्याने उड्या मारीत झार्डीत अदृश्य झाली.

३

कांचन आपल्या खोलीत आल्यावर तिच्या ध्यानांत आले कीं, आपण टुवाल झाडाच्या फांदीवर विसरून आलों.

म्हणून तिनें जो दुसरा छोटा टुवाल ड्रेसिंग टेबलवर पडला होता, त्यानें आपले अंग पुसावयाला सुरवात केली.

तोच चौकीदार दारावर हलक्या हातानें थाप मारून म्हणाला—

“ बाईजी, आपला टुवाल साहेबांनीं पाठवला आहे—”

“ साहेब ? हे कोणते साहेब आणले आहेस आज तूं, ठाकूर ?—”

तिनें आंतूनच रागानें पण कुतूहलानें विचारलें.

“ हे साहेब मुंबईचे आहेत—”

“ केव्हां आले ?—”

“ आपण खाली रामसागरावर गेल्यांत न तितक्यांतच आले ते !—”

“ मग मला तसं लगेच कळवायचें काम नव्हतं तुझें !—”

“ हो. पण आपण पोहत असतांना आम्ही नोकरमाणसांनीं कसं यायचें तिथं, बाईजी ?—”

तो अजीजीने म्हणाला.

त्याच्या त्या उद्गारांतली काकुळत तिला जाणवली आणि ती म्हणाली—

“ अरे, पण तुझे ते साहेब पोहण्यासाठीं खालीं थायला निघाले, तेव्हां तर तूं वर्दीं थायची होतीस कीं नाहीं मला ?—”

“ कशीं थायचीं बाईजी ! आम्हाला काय कल्पना ते लगेच आल्याबरोबर पोहायला जाताल म्हणून ? ते खालीं गेल्यावर लक्षांत आलें आमच्या. पण मग वर्दीं देऊन तरी काय उपयोग होता ?—”

“ आणि शोफर आला नाहीं का अजून परत ?—”

“ नाहीं जी—”

कांचनच्या मनांत आलें, तो मोटार घेऊन बंगल्यावर गेल्याला आतां चांगला दीड तास होत आला आणि अजून का परत आला नाहीं ? सामान तर कांहीं विशेष आणावयाला सांगितलें नव्हतें आपण—

तिचे आतां कपडे बदलून झाले होते. म्हणून तिनें खोर्लाचें दार उघडलें. त्याबरोबर व्हागंड्यांत लीनतेनें उभा असलेला चौकीदार तिच्या दृष्टीस पडला.

ती त्याला कांहीं म्हणणार, तींच तो हात जोडून उद्गारला—

“ कसूर माफ करा, बाईजी—”

त्या म्हाताऱ्यानें केलेल्या खुलाशानें तिचा राग बहुतेक मावळलाच होता. म्हणून त्याचा तो मन्त्रतेचा उद्गार ऐकून ती त्याला म्हणाली—

“ तुझी कांहींच कसूर नाहीं, ठाकूर यांत. पण, मी पोहत असताना तिन्हाईत माणूस खालीं आल्यामुळं केवढी पंचाईत झाली माझी—”

“कल्पना आहे मला. बाईजी कधीहि कुणासमोर पोहत नाहीत हे माहित आहे आम्हाला—”

“पण का रे, पूर्वी कधी आले होते का हे साहेब इथं ?—”

“हो. गेलीं तीन वर्ष बहुतेक याच दिवसांत येतात ते इथं—”

“पण मी तर कधी ऐकलं नाही तुझ्याकडून ?—”

“आपण कुठून ऐकणार ? इथं दुसरा कोणी मेहमान उतरलेला असला, तर क्षणभरहि थांबत नाही इथं आपण. मग आपल्याला कसं कळणार इथं कोण लोक येतात न कोण नाहीत ? पण हे साहेब मोठे दिलदार न संभावित आहेत बाईजी—”

“असं ?—”

“हो. नेहमी येणाऱ्या इतर बड्या मेहमानांप्रमाणे भलभलते शोक नाहीत त्यांना. इथं आले म्हणजे आपल्या कुठ्याला बरोबर घेऊन पोहतात, दोन्ही टेकड्यांवर खूप हिंडतात, नाही तर व्हराड्यांत बसून सारखे वाचतात. मोठे दिलदार न संभावित—”

त्या अनोळखी तरुणाविषयी आपण अधिक जिज्ञासा दाखविणे अयोग्य दिसेल, हे चौकीदार बोलत असतांनाच तिच्या मनांत आले; व त्याचें बोलणें तोडून टाकण्यासाठी ती मध्येंच म्हणाली—

“हे बघ, मोटार आल्याबरोबर सांग मला. मी लगेच निघणार आहे—”

हे शब्द ती उच्चारित आहे, तोंच मोटार कमानीखाली येऊन उभी राहिली.

तेव्हां तिनें रागानेंच मनगटावरल्या सोन्याच्या बदामाकृति
बड्याळाकडे पहात शोफरला विचारलें—

“एवढा उशीर का झाला रे ?—”

“बेबीनं इथं यायचा हट्ट धरला. तेव्हां तिला थोडी हिंडवून
आलों मी इथं—”

“मग तिला इथंच का नाही घेऊन आलास ?—”

“आपला हुकूम नव्हता तसा—”

“मला काय स्वप्न पडलं होतं का तीं इथं यायचा हट्ट धरील
म्हणून ? आपण निघालों, त्या वेळीं निजलेलीच तर होती ती—”

कांचन हें बोलत असतांनाच तिच्या मनांत आलें कीं, या
डाकबंगल्यावर रहावयाला येतांना मुलांना आपल्याबरोबर आणा-
वयाचें नाही, हा आपला नेम शोफरला माहित असल्यामुळेच
त्यानें बेबीला आणलें नाही. त्यानें तिला इथें आणावयाला हवें होतें असें
जें आज आपल्याला वाटलें, तें आपण इथून आतां निघून जाण्याचें
ठरविलें असल्यामुळे—

आणि ती शोफरला म्हणाली—

“तूं खोलींतलं सामान भर सगळं मोटारींत. आपल्याला परत
जायचेंय लगेच—”

शोफर कांहीं बोलला नाही. त्यानें एकवार तिच्याकडे आणि एक-
वार चौकीदाराकडे मुकाट्यानें पाहिलें.

त्याची आणि चौकीदाराची काय नेत्रपल्लवी झाली कोण जाणे. ते
दोघे लगेच खोलींत जाऊन सामान आवरावयाला लागले.

कांचन व्हरांड्यांत येऊन उभी राहिली.

त्याबरोबर बंगल्याच्या दुसऱ्या टोकाला असलेल्या खोलीत तो तरुण जी इंग्रजी प्रणयगीताची शीळ घालीत होता, ती तिच्या कानांवर आली आणि तिचा शमलेला राग पुन्हा उसळला—

“ ते साहेब मोठे दिलदार न संभावित आहेत, बाईजी—”

चौकीदाराचे ते शब्द तिला आठवले आणि तिच्या मनांत आले, तो तरुण जर खरोखरीच संभावित असता, तर एक अनोळखी स्त्री पोहत आहे असें दृष्टीस पडतांच, तो क्षणभरहि पायऱ्यांवर न थांबता, परत फिरला नसता का ? आपल्याला कोणी पहात नाही अशा खात्रीने पोहत असलेल्या स्त्रीकडे जो टक लावून पहात उभा राहतो, तो इसम संभावित कसला ? चपराशांना काय, जातांना जो भकम चिरीमिरी हातावर ठेवील आणि शिवीगाळ न करतां माणुसकीने वागवील, तो प्रत्येक मनुष्य दिलदार न संभावित—

हे विचार तिच्या मनांत येत आहेत, तींच शोफर समोर येऊन म्हणाला—

“ सामान भरलं सगळं—”

“ ठीक. निघायचं लगेच—”

ती आंत गेली आणि टेबलावर पडलेली आपली सुसरीच्या कातड्याची सुंदर मनिवॅग घेऊन बाहेर आली.

शोफरनें झटकन पुढें येऊन मोटारचें दार उघडलें.

आणि, ती आतां पायऱ्या उतरून आंत बसणार, तोंच तो तरुण एकदम पुढें येऊन इंग्रजीत म्हणाला—

“ माफ करा हं ! पण, मला वाटतं, मी इथं आल्यामुळं आपण आपला कार्यक्रम रद्द करून परत जातां आहांत. म्हणून मी मुद्दाम विनंती करायला आलोंय आपल्याला—”

ती कांहीं बोलली नाही. मोटारीच्या उघडलेल्या दारावर हात ठेवून ती त्याचें बोलणें मुकाट्यानें ऐकत होती.

आपला तो पांढरा केसाळ कुत्रा त्यानें कुशीत धरला होता. त्याचे केरवा मण्यासारखे पिंगट डोळे तिच्यावर रोखलेले होते आणि त्याच्या हाताच्या कवेंतून सुटून तिच्या अंगावर झेंप टाकण्यासाठीं तो धडपडत होता.

“ जिम्, चूप !—”

त्यानें मध्येच म्हटलें आणि त्या कुत्र्याच्या टाळूवर जिथें काळा ठिपका होता, तिथें दोन बोटांनीं टप्पू दिला.

त्याबरोबर कुत्र्याची धडपड थांबली आणि तो तिला म्हणाला—

“ माझ्यामुळं आपला विरस होऊन आपण अशा रीतीनं इथून निघून जाण्यापेक्षां मीच गेलेलं काय वाईट ? म्हणून मी आतांच चौकी-दाराला पाठवलं आहे व्यवस्था करायला मोटारची. तेव्हां आपल्याला आतां जायचं कारण नाहीं मुळीच—”

त्याच्या आवाजांतली मिष्टास आणि शब्दांतलें आर्जव यांपैकी अधिक आकर्षक काय आहे, हें तिला समजेना.

शोफर बाजूला उभा राहून त्या दोघांकडे कुतूहलाने पहात होता.

ती अगदीं स्तब्ध उभी होती.

आपण आपला कार्यक्रम तुझ्यासाठीं रद्द करित नाहीं, असें त्या तरुणाला सांगून टाकावे, असें एकवार तिच्या मनांत आलें. पण क्षणार्धच. लगेच तिला वाटलें की, तसें सांगणें योग्य दिसणार नाही. आणि ती म्हणाली—

“आपण परप्रान्तांतून इथें आलेले आहांत. तेव्हां आपणच थांबा. मी पुन्हा केव्हांहि येऊं शकेन इथें—”

“तें खरं. पण आज तर माझ्यामुळं आपल्याला जावं लागतंय ना ? मला वाटतं, आपल्यापैकीं कोणालाच खरोखरी जाण्याची गरज नाही. मी आपल्याला आश्वासन देतो, आपण बंगल्याच्या ज्या भागांत रहात आहांत, त्या भागाकडे मी फिरकणार सुद्धां नाहीं. पण माझ्या-मुळं आपल्या कार्यक्रमाचा विरस होऊं नये, अशी फार इच्छा आहे माझी—”

“पण माझा कार्यक्रम असा मुठीं कांहीं नव्हताच—”

त्याच्या त्या आग्रही बोलण्याला कांहींतरी उत्तर द्यावयाचें म्हणून ती म्हणाली.

“नसेलही कदाचित. पण, असल्या रम्य एकान्त ठिकाणीं दिवसभर येऊन नुसतं रहाणं हा सुद्धां एक कार्यक्रम नाही का होऊं शकत ? आपल्या रोजच्या व्यवसायांतून न विवंचनांतून शरीर न मन बाहेर काढून जिथं त्यांची आठवणहि होऊं नये. अशा एखाद्या ठर.

निवांत, निसर्गसुंदर ठिकाणीं जाऊन एकाद दुसरा दिवस घालवणं हा, मला वाटतं, सगळ्यांत आनंददायक कार्यक्रम आहे—”

ती कांहीं बोलली नाही.

“ मला खरोखरच वाटतं आपण जाऊं नये असं. आणि, इतक्याहि उपर आपण गेलांत, तर मग मीहि रहाणार नाहीं इथं. मी अचानक इथं आल्यामुळं दुसऱ्या कुणाला तरी इथून निघून जावं लागलं, ही गोष्ट सारखी खात राहील माझ्या मनाला. दुसऱ्याच्या सुखांत बिघाड आणून मिळणारं कोणतंहि सुख गोड वाटलेलं नाहीं मला कधीं—”

तरीहि कांचन कांहीं बोलली नाही.

पण, इतका वेळ गप्प उभ्या असलेल्या शोफरने का कोण जाणें, तिच्या समोरच मोटारींत ठेवलेले तिचे कपडे वगैरे सामान काढावयाला सुरवात केली.

तेव्हां तो तरुण मुकाट्यानें शीळ घालीत परत फिरला आणि ती अस्वस्थ मनानें आपल्या खोलींत आली.

आपण अशा रीतीनें आपला परत जाण्याचा बेत रद्द केला, ही गोष्ट चांगली की वाईट ? आजपर्यंत कधींहि अशा तऱ्हेनें आपण आपला बेत बदललेला नाही. लोक आपल्याविषयीं नुसत्या संशयानें वाटेले तें बोलत असतील. आणि आपल्याबरोबर पुष्कळ वेळां आपले पुरुष जेही, तरुण चिटणीस किंवा समाजकार्यातील सहकारी रहात असल्या-मुळें लोकांना तसा संशय घ्यावयाला जागाहि पण मिळते. तथापि, आपल्या भोंवतालच्या नोकराचाकरांना, आपल्या पाळतीवर असलेल्या त्या काकट्टि सासऱ्याला किंवा इथें आल्यावर मालकाच्या चिऱ्यावणीनें

आपल्याला नाना परीने अप्रत्यक्ष उपद्रव देणाऱ्या त्या लाल अस्वलाला—त्या अँग्लोइंडियन व्यवस्थापकाला—कोणालाहि एक शब्द बोलावयाला जागा मिळेल, असें वर्तन कधीं होऊं दिलेलें नाहीं आपण आपल्या हातून. आपल्या जवळ राहणाऱ्या किंवा पाळतींवर असणाऱ्या माणसांच्या दृष्टीनें धुतल्या तांदळासारखें आहे आपलें चरित्र्य आणि त्यामुळेच त्या दुर्बुद्धि सासऱ्यापासून तों त्या लाल अस्वलापर्यंत सगळ्यांना आपला वचक वाटतो. अशा स्थितींत आपलें हें आजचें वर्तन—तो तरुण इथं असतांना जर आपण आज इथं राहिलों, तर लोक काय म्हणतील ? शोफरच्या, चौकीदाराच्या, खानसाम्याच्या मनांत तरी काय येईल ? छे, तो तरुण इथं असतांना आपण इथें राहणें चुकीचें, आत्मघातकीपणाचें आहे. नवरा वारल्यापासून गेलीं सात आठ वर्षे आपण ज्या दराऱ्यानें आणि रुबावानें वागलों, त्यावर पाणी पडेल आजच्या या आपल्या हातून भिडेखातर घडत असलेल्या चुकीमुळे—

पण, इथल्या चाकरमाणसांनीं, शोफरनें न चौकीदारानें, खरा प्रकार पाहिलेला आहे. लोकांनीं कांहींहि कुतर्क लढवले, त्या लाल अस्वलानें मुंबईला कशाहि प्रकारचें विषारी पत्र लिहिलें, तरी हीं माणसें साक्ष आहेत खऱ्या प्रकाराला. त्यांच्यापेक्षांहि आपलें मन, ज्याला तलवारीच्या नाजूक पण तीक्ष्ण पात्याची उपमा आपला नवरा नेहमीं देत असे तें आपलें मन—तें ग्वाही आहे या सगळ्या प्रकाराला. छे, आपल्याला कोणालाहि भिण्याचें न इथून निघून जाण्याचें कारण नाहीं मुळीच—

आणि, आपण जात नाहीं अशा कल्पनेनें निभ्रांत मनानें परत गेलेल्या त्या तरुणाला, आतां जर पुन्हा आपण जावयाला निघालों,

तर काय वाटेल ? “ दिलदार न संभावित,—” चौकीदार म्हणाला ते
 खरे आहे अगदीं.—“ आपण बंगल्याच्या ज्या भागांत रहात आहांत,
 त्या भागाकडे मी फिरकणार सुद्धा नाहीं—” हें त्याचें आश्वासन
 आणि त्याहिपेक्षां, “ दुसऱ्याच्या सुखांत विघाड आणून मिळणारं
 सुख गोड वाटलेलं नाहीं मला कधी ” हा त्याचा उद्गार ! छे, इतक्या
 दिलदार न संभावित माणसाचा शब्द डावलून जाणें शोभणार नाहीं
 आपल्याला—

पण, इथें एकदां रहावयाचें ठरवल्यानंतर तो त्या टोकाला आणि
 आपण या टोकाला, त्यानें इकडे फिरकावयाचें नाहीं आणि आपण
 तिकडे फिरकावयाचें नाहीं, हें तरी बरें दिसेल का ?

“ बाईजी, आपण चहा घेणार का ? पोहून परत आल्यावर आपण,
 नेहमीं कांहीं तरी गरम पेय घेतां न फराळहि करतां. मघांचच्या गड-
 बडीत मी विचारायला विसरलों. आतां चहा आणायला सांगू का
 सलामला ? ठेकेदारानं काबुली अंगुर न पेवबंदी बोर आणली आहेत
 आतांच—”

ती आपल्या विचारांत गर्क असतां चौकीदारानें मध्येंच खोलींत
 येऊन विचारलें.

“ पण का रे, तूं मोटार पाह्यला गेला होतास ना त्या साहे-
 बांसाठी, ठाकूर ?—”

“ हो. त्यांनीं मला सांगितलं न लगेच मी निघालोंहि. पण,
 मग पाह्यलं, आपला परत जायचा बेत रद्द झाला—”

कांचनेनं आपली तीक्ष्ण दृष्टि त्या बुड्याच्या सुरकुतलेल्या
 चेहऱ्यावर टाकली. पण, त्याच्या खोल, कातळी मनांत काय घोळत
 आहे, याचा कांहींच थांग तिला त्याच्या मुद्रेवरून लागेना.

“ मग चहा घेणार आपण ?—”

“ त्यांनीं घेतला का चहा ?—”

“ नाही. आतांच त्यांनीं चहाचा हुकूम दिला आपण भरत जायचा बेत रद्द केल्याची खात्री झाल्यावर. तेव्हां सलाम मला म्हणाला, बाईजीनींहि आज चहा घेतलेला नाही नेहमीप्रमाणं पोहून आल्यावर. म्हणून मुद्दाम आलों मी विनंती करायला—”

“ बरं, मग असं कर.—व्हरांड्यांतच चहाची व्यवस्था करा सगळी. आह्मीं दोघं एकत्रच चहा घेऊं. मी चिठी देतें, ती त्यांना दे. आणि, हें पहा, ठेकेदारानं जीं फळं आणलीं असतील, त्यांतली कांहीं चहाबरोबर घ्यायला सांग सलामला—”

तिनें आपल्या ब्लाऊजला अडकवलेलें पेन काढलें आणि टेबलावरल्या पेंडवर घाईघाईनें तीन चार ओळी खरडून ती चिठी चौकीदाराजवळ दिली.

“ या चिठीचं उत्तर बाहेर टेबलावर ठेवून दे न पंधरा मिनिटांनीं चहा आणायला सांग सलामला—”

आणि ती लगेच उठून आंतल्या खोलींत गेली.

बरोबर पंधरा मिनिटांनीं सलामनें चहाचा ट्रे, टोस्ट आणि फळांनीं भरलेल्या बशा आणून त्या व्हरांड्यांतली वेताच्या चौकोनी टेबलावर व्यवस्थित मांडून ठेवल्या; व दोन खुर्च्या समोरासमोर मांडून दोन छोटे परीटघडी रुमाल त्यांच्या हातांवर ठेवून दिले.

तोंच तो तरुण आपल्या कुऱ्यासह तिथे आला. बंगाली पद्धतीचा किंचित् पिवळसर झांक असलेला घोळदार रेशमी सदरा त्याने घातला होता; व धोतराच्या निऱ्यांचे सोगे पायांवर सोडून दिले होते. त्याची आंखूड, पुष्ट मान आणि रुंद, भरदार छाती यांना तो पोषाख शोभून दिसत होता.

पायऱ्या चढून वर आल्यावर त्याने खानसाम्याकडे साभिप्राय पाहिले. पण तो काही बोलला नाही. त्याने फक्त सलाम करून खोलीच्या दारावर लोंबत असलेल्या हिरव्या पडद्याकडे दृष्टिक्षेप केला.

तोंच त्या तरुणाच्या पाठोपाठ आलेला चौकीदार त्याला अदबीने म्हणाला—

“ आपण बसा, साहेब. बाईजी येतीलच इतक्यांत—”

पण तो बसला नाही. ज्या इंग्रजी माण्याची शीळ तो मघांशीं घालीत होता, त्याची शीळ त्याने आतां पुन्हा घालावयाला सुरवात केली.

सलाम आणि ठाकूर दोघेहि दोन खुर्च्यांच्या मार्गे मुकाट्याने उभे होते.

फक्त त्याचा कुत्रा मात्र टेबलावर ठेवलेल्या टोस्टच्या वासाने खूष होऊन आपल्या शेपटीचा पाठीवर मुरडलेला लहानसा गोंडा हलवीत मालकाच्या पायांभोंवती आणि टेबलाभोंवती घिरट्या घालीत होता.

तोंच खोलीच्या दारावरला पडदा बाजूला सारून कांचन बाहेर आली आणि दोन्ही हात जोडून तिने म्हटले—

“ नमस्ते—”

त्याबरोबर त्यानें चमकून मार्गे वळून पाहिलें.

ती प्रसन्न मुखानें त्याच्याकडे पहात होती. मोतिया रंगाची तलम साडी ती नेसली होती; व गळ्यांत किंचित् लाल झांक असलेल्या टपोऱ्या मोत्यांची एकावलि, हातांत एक एक मोत्यांचें कांकण आणि कानांत अर्ध्या कापलेल्या मोत्यांचीं मोठालीं कर्णकुंडलें एवढेच काय ते अलंकार तिच्या अंगावर होते.

त्याच्या मनांत आलें, त्या भूषणांच्या कांतींत आणि तिच्या प्रसन्न मुखावरील त्या अप्रकट स्मिताच्या छटेंत किती मनोज्ञ रंग-संगति आहे !

ही कल्पना त्याच्या मनांत येत आहे, तोंच ती इंग्रजींत म्हणाली—

“ मी आपली फार आभारी आहे चहाला आल्याबद्दल—”

“ नाही. मीच खरोखरी आपले आभार मानले पाहिजेत आपण आपला इथून जायचा बेत माझ्या शब्दाला मान देऊन रद्द केल्याबद्दल—”

“ मला वाटतं, आपण एकमेकांचे आभार मानण्यांत कांहीं स्वारस्य नाही फारसं—”

ती हंसून उद्गारली आणि आपली परिचयपत्रिका त्याच्या हातांत देत तिनें म्हटलें—

“मी स्वतःच माझी ओळख करून देतें आपल्याला—”

त्याला नोकरांकडून तिची सर्व माहिती आगाऊच मिळालेली होती. पण तसें कांहीं न दाखवतां त्या परिचयपत्रिकेवर नजर टाकीत त्यानें म्हटलें—

“मी आपलं नांव न फोटो दोन्हीहि पाह्यलेलीं आहेत वर्तमान-पत्रांत. मुंबईतल्या समाजसेवेच्या सगळ्या कार्यात—”

“हो. आमच्यासारख्या रिकामटेकड्या संपन्न माणसांनीं स्वतःच्या जिवामार्गे मुद्दाम लावून घेतलेले व्याप आहेत हे. त्यामुळं समाजाचं कल्याण खरोखरी किती न काय होत असेल, हा प्रश्नच आहे खरोखरी एक—”

तो जें आपल्याविषयीं स्तुतिपर बोलेल असें तिला वाटत होतें, तें टाळण्यासाठीं तिनें मध्येच म्हटलें.

“पण आपण आपला परिचय नाहीं करून दिला मला—”

“माझा परिचय ?—”

त्यानें एकदम चमकून म्हटलें; व आपली परिचयपत्रिका खिशांतून काढून तिच्या हातीं देत तो म्हणाला—

“मी एका युरोपियन फॉर्मसीचा प्रवासी प्रतिनिधि आहे—”

कांचननें त्या पत्रिकेवरलें नांव पाहिलें—

‘धनंजय सबनीस, एम्. एस्.सी.’

आणि ती नंतर त्याला म्हणाली—

“ पण हें आमचें गांव म्हणजे कांहीं असला माल स्वपायचें ठिकाण नव्हे. मग आपण कसे काय आलांत आज इथं ?—”

“ तें खरं आहे आपलें म्हणणें. पण, या गांवाची न इथल्या टेकडीवरल्या राममंदिराची साऱ्या हिंदुस्थानभर ख्याति आहे निसर्गसुंदर तीर्थक्षेत्र म्हणून. त्यामुळं तीन वर्षांपूर्वीं प्रथम जेव्हां मी या बाजूला आलों, तेव्हां हें गांव न मंदिर पाह्यलं आणि त्याच वेळीं एका माहितगारानं हा रामसागर न डाकबंगला हीं दोन्हीहि मला दाखवलीं. तेव्हांपासून मी ठरवून टाकलं कीं, इकडल्या बाजूला आलों म्हणजे एक दिवस तरी या डाकबंगल्यावर राहून जायचें. आपण तर मालकच आहांत इथल्या—”

“ मी ? छे, चुकीची आहे आपली कल्पना. माझं कांहींच नाही या गांवांत नदीकांठच्या एका बंगल्याशिवाय. मालक थोरले शेठजी आहेत—”

“ थोरले शेठजी ? ”

“ होय. माझे सासरे—”

आणि तेवढे शब्द उच्चारतांच तिनें एकदम तें संभाषण तोडून टाकण्यासाठीं म्हटलें—

“ मला वाटतं, चहा निऊन गेला असेल बहुतेक—”

आणि लगेच चहा ओतावयाला प्रारंभ केला.

त्याच्यापुढं चहाचा कप ठेवतांना ती म्हणाली—

“ तुम्ही आपल्या या धंद्याच्या निमित्तानं सगळ्या हिंदुस्थानभर प्रवास केला असेल न नाना प्रकारचीं माणसं पाह्यलीं असतील नाहीं !—”

“ हो. पण आज आपल्याला पाहून मला जें वाटलं, तें पूर्वी कुणालाहि पाहून वाटलं नव्हतं मला—”

“ का बरं ? माझ्यांत असं काय आहे विशेष ?—”

तिनें आपल्या विरळ भुवया किंचित् उंचावून विचारलें.

त्याबरोबर तिच्या उंच, अकलंक कपाळावर उमटत गेलेल्या नाजूक रेषांकडे पहात त्यानें म्हटलें—

“ मलां वाटतं आपल्यांत विशेष काय नाहीं असं उलट विचारावं लागेल मला आपल्याला—”

त्यानें कोणत्या भावनेनें तो उद्गार काढला, हें जाणण्याची तिला इच्छा होती. पण त्याला तसें कांहीं विचारणें तिला योग्य वाटेना. म्हणून थोड्या वेळानें ती त्याला म्हणाली—

“ तुझाला कसा काय आवडतो हा बंगला ?—”

“ मला फार आवडतो; न म्हणूनच तर मी या बाजूला आलों म्हणजे इथं येऊन एकादा दिवस तरी घालवतो. पण, आपण इथल्या रहाणाऱ्या असूनसुद्धां आपल्यालाहि हा बंगला इतका प्रिय असावा, हें नवल नाहीं का ?—”

“ का बरं ? तुझाला ज्या कारणामुळं तो आवडतो, त्याच कारणामुळं मलाहि कदाचित् आवडत असेल तो—”

“ मला नाही वाटत तसं. माफ करा हं जरा मोकळेपणानं मी बोलतोंय याबद्दल. मघांशीं मी आलों, तेव्हां तुम्ही ज्या खोलींत उतरला आहांत, तिथंच उतरायची माझीही इच्छा होती. पण चौकीदारानं ती खोली तुमच्याकडे असल्याचं मला सांगितलं; न मी जेव्हां त्याला तिथं कोण उतरलंय असं विचारलं, तेव्हां तो म्हणाला—”

“ काय म्हणाला तो ?—”

“ तो म्हणाला, “ बाईजी या खोलीशिवाय दुसरीकडे कुठं रहात नाहीत या बंगल्यांत.” तेव्हां माझ्या मनांत एकदम आलं, तुमचं कांहीं जीवनरहस्य तर या खोलीशी संलग्न झालेलं नसेल ? तुमच्या आयुष्यांतली कोणती अविस्मरणीय घटना तर या खोलींत, या डाकबंगल्यांत घडलेली नसेल ?—”

त्याचा तो उद्गार ऐकतांच आपल्या हृदयाची निर्माळ लाघवी, हळुवार हातांनी उकलण्याचा प्रयत्न तो करित आहे, असं तिला वाटलं आणि त्याला प्रतिकार करण्यासाठीच जणुं ती एकदम म्हणाली—

“ छे ! कांहीं तरीच कल्पना आहे तुमची ही ! या खोलीतून रामसागर न पलिकडलं मैदान यांचा देखावा मोठा रम्य दिसतो, म्हणून आवडते ही खोली मला—”

“ तुम्ही म्हणतां तसं असेलहि. पण चौकीदारानं सांगितलं तेंहि खरं असावं—”

“ नोकरांच्या जिभा नाही तरी नेहमींच सैल असतात. त्यांतून आपल्यासारखा संभावित, दिलदार श्रोता लाभला, म्हणजे त्यांच्या गप्पांना कोणता रंग चढेल याचा कांहीं नेम नाही—”

तो क्षणमात्र कांहीं बोलला नाही. गुढध्यावर पंजे टेकून शेपटीचा गोंडा हलवीत आपल्याकडे आतुरतेनें पहात असलेल्या कुच्याला टोस्टचा एक मोठा तुकडा देऊन त्यानें स्वतःशींच बोलवें त्याप्रमाणें म्हटलें—

“जिम, आतां त्रास देऊं नकोस मला पुन्हा—”

“तुम्हीं प्रवासांतसुद्धां बरोबर बाळगतां का हा कुत्रा ?—”

“हो. मला एकांत मुळीसुद्धां सहन होत नाही—”

“आणि मला तर तो अत्यंत प्रिय आहे—”

तिच्या तोंडून चटादिशीं उद्गार निघून गेला. पण, तो त्याच्या लक्षांत येऊं नये म्हणून ती कांहीं बेलणार, तोच त्यानें म्हटलें—

“त्याचा अनुभव आला मघांशीं मला. पण, एकान्तप्रियता ही मनोविकृतीच नाही का एक प्रकारची ?—”

“ती कशी काय ?—”

“माणसाला ज्या वेळीं आपलें जीवन म्हणा किंवा मन म्हणा लोकांना समजूं नये अशी इच्छा होते, तेव्हां तो जनदृष्टीच्या भीतीनें एकान्ताचा आसरा करतो, असं नव्हे का ?—”

“हो. असं म्हणतां येईल. पण केव्हां केव्हां असंही होत असावं कीं, आपलं मन समजण्याची न त्याच्याशीं समरस होण्याची पात्रता भोंवतालच्या माणसांना नाही, असं वाटल्यामुळंहि मनुष्य एकान्तप्रिय होत असावा. दुसऱ्यांना जें समजण्याचा संभव नाही, तें त्यांना सांगण्यांत तरी काय स्वारस्य ?—”

“तुमची एकान्तप्रियता या प्रकारची आहे, असं म्हणायचं आहे का तुम्हाला ? पण तुम्ही कधी तरी येऊं दिलंय का कुणाला आपल्याजवळ ? आणि मन मोकळं करून पाहिलंय का कुणार्शी ?—”

“कांहीं गोष्टी अशा असतात कीं, त्यांच्या बाबतींत प्रयोग करणं धोक्याचं असतं—”

“पण केव्हां केव्हां धोका पत्करूनहि प्रयोग करावे लागतात, असं नाही वाटत तुम्हाला ? मघांशीं तुम्हीं एकाएकी जायला निघालांत, त्या वेळीं मी जेव्हां तुम्हांला न जाण्याची विनंती करायला आलों, तेव्हां सारखं मला वाटत होतं कीं, तुम्हीं कदाचित् माझा अपमान करून निघून जाल. पण तो धोका मी पत्करला न आतां आपण इथं गप्पा मारित बसलों आहोंत स्नेहभावानं—”

त्याच्या त्या बोलण्यावर काय उत्तर द्यावें, हें तिला सुचेना. तिनें चहाचा शेवटला घोट घेतला आणि ती म्हणाली—

“तुम्हीं माझ्यापेक्षां जग जास्त पाहिलंय. तेव्हां तुमचं म्हणणं बरोबरहि असेल कदाचित्. पण स्त्रीची परिस्थिति कोणत्याहि बाबतींत जास्त नाजूक न बिकट असतें हे विसरूं नका तुम्हीं—”

ती बोलतां बोलतां उठून उभी राहिली.

तिची या प्रश्नावर जास्त बोलण्याची इच्छा नाही, हें लगेच लक्षांत आलें त्याच्या; व तो उठून तिला म्हणाला—

“मग आतां जेवायच्या वेळीं भेट होईल आपली पुन्हा !—”

“हो—”

तिच्या तोंडून न कळत रुकार निघून गेला.

“ चल जिम्, आतां किरायला—”

त्यानें शीळ घालावयाला सुरवात केली. त्याबरोबर कुत्रा उड्या मारीत त्याच्यापुढें धांवूं लागला.

ती स्तब्ध उभी होती.

तो दृष्टीच्या टप्प्यापलिकडे गेल्यावर तिनें शोफरला हांक मारली आणि म्हटलें—

“ आपण दुपारी जेवल्याबरोबर निघूं इथून परत जायला—”

४

कांचन आपल्या खोलींत गेली आणि ड्रेसिंग टेबलाच्या आरशासमोर उभी राहिली.

त्या आरशासमोर उभे राहून तिनें आपलें अंग पुसल्याला आणि नंतर ती मोतिया रंगाची साडी नेसल्याला अद्याप पुरता तासहि झाला नव्हता. पण, आतां ज्या वेळीं आरशासमोर येऊन ती उभी राहिली, त्या वेळीं त्यांत पडलेलें आपलें प्रतिबिम्ब पाहून ती दचकली.—त्या प्रतिबिम्बानें सोळा वर्षांपूर्वी त्या खोलींत घडलेल्या प्रसंगाचा चित्रपट

तिच्या डोळ्यांपुढें उभा केला आणि तिला वाटलें, सोळा वर्षांपूर्वी या ढाकबंगल्यांत जेव्हां रतिलालबरोबर आपण प्रथम आलों होतो, त्या दिवशीं या आरशांत पडलेलें आपलें प्रतिबिम्ब आज आपण पुन्हा पहात आहोंत.

सोळा वर्षांपूर्वीची ती अल्लड, अश्राप कांचन आणि आजची ही मानी, अबोल गतधवा ! कौमार्यापासून वैधव्यापर्यंतचीं मधलीं तीं सोळा वर्षें, जणुं यौगिक सामर्थ्यानें, एकामागून एक विरून गेलीं आणि सोळा वर्षांपूर्वीं याच आरशासमोर उभ्या असलेल्या त्या अव्याज-मुग्ध कुमारिकेचें प्रतिबिम्ब आपण आज पहात आहोंत, असा भास कांचनला झाला.

तीच ही खोली, तेच हे हिवाळ्याच्या प्रारंभीचे दिवस आणि तोच हा आरसा.—आपण फिरून परत आल्यावर केस नीटनेटके करित होतो आणि रतिलाल अचानक आपल्या मागें येऊन उभा राहिला—

“तुमचं कांहीं तरी जीवनरहस्य या खोलीशीं संलग्न झालेलं आहे—”

हे त्या तरुणाचे शब्द ! त्या शब्दांत अशी काय जादू, असें काय मांत्रिक सामर्थ्य होतें कीं, ज्याच्या प्रभावानें त्या जीवनरहस्याचा संपूर्ण चित्रपट तिच्या डोळ्यांपुढें उभा रहावा ?

पण स्वतःचें प्रतिबिंब दृष्टीला पडतांच तो चित्रपट तिच्या डोळ्यांपुढें उभा राहिला खरा—

तें स्वतःचें प्रतिबिंब, त्या प्रतिबिंबांतून एकाएकीं आविर्भूत झालेला आपल्या जीवनरहस्याचा तो चित्रपट तिला पाहवेना. म्हणून ती आरशा-समोरून बाजूला झाली आणि खिडकीपाशीं येऊन उभी राहिली.

रामसागराच्या लाटांवर लोळून येणाऱ्या वाऱ्याच्या गार झुळका तिच्या अंगाला बिलगल्या; बंगल्याच्या कडेने त्या खिडकीच्या खाली लावलेल्या निशिंगंधाच्या सुवासाचा द्रवळ त्या झुळकांबरोबर आंत येऊन तिच्या भोंवतीं पसरला आणि जो चित्रपट पाहण्याची इच्छा नसल्यामुळे ती आरशासमोरून बाजूला झाली होती, तो चित्रपट पुन्हा तिच्या डोळ्यांपुढे उभा राहिला—

होय. तीच ही निशिंगंधाचीं फुले. आपण फिरून परत येत असतां त्यांचा झुबकाच्या झुबका रतिलालनें आपल्या वेणीत अलगत खोवून दिला होता. आपण आरशासमोर उभे राहिल्यावर आपल्या तें लक्षांत आलें आणि किती आनंद झाला आपल्या मनाला ! तीच ही निशिंगंधाचीं फुले—

आणि तो पलिकडला रामसागर ?—

मघांशी त्या तरुणाला आपण सांगितलें की, या खोलीतून रामसागराचा जो रम्य देखावा दिसतो, त्यामुळे ही खोली इतकी प्रिय आहे आपल्याला. तें काहीं खोटें नव्हतें. सोळा वर्षांपूर्वी अशाच एका सायंकाळीं आपण रतिलालबरोबर रामसागरावर आलों, मनसोक्त हिंडलों आणि नंतर याच खिडकींत शेजारीं शेजारीं उभे राहून इथून दिसणारें त्याच्या जललहरींचें नृत्य पाहिलें—

तो आरसा, तीं निशिंगंधाचीं फुले आणि तो रामसागर—

छे, हे सगळेच आरसे आहेत. आणि या सगळ्या आरशांत सोळा वर्षांपूर्वी घडलेल्या त्या प्रसंगांतील निरनिराळ्या मधुक्षणांचीं—आणि कटु क्षणांचीं सुद्धां—स्मृतिबिम्बें पडलेलीं आहेत—

त्या एका आरशाकडे पाठ फिरवून काय उपयोग? त्या आरशांतलें स्वतःचें प्रतिबिम्ब पाह्याचें मी नाकारलें, तरी या रामसागरांतलें स्मृतिबिम्ब— तें ढोळे मिटले, तरीहि नाचत राहील माझ्या मनःचक्षुंपुढें—

हे ढोळे मिटतां येतील. पण ते ढोळे ?

त्या तरुणाच्या शब्दांनीं डिवचून जाग्या केलेल्या स्मृति— त्या स्मृतीचीं पिशाचें त्या जीवनरहस्याचा चित्रपट जणुं हट्टांनें नाचवीत आहेत आपल्या ढोळ्यांपुढें—

तिची आणि रतिलालची पहिल्यांदा भेट झाली, तो प्रसंग तिच्या ढोळ्यांपुढें उभा राहिला.

ती त्या वेळीं कॉन्व्हेंटमध्ये शिकत होती.

कॉन्व्हेंटमधील आपल्या एका पारशी वर्गभगिनीच्या घरीं तिनें प्रथम रतिलालला पाहिला. त्याचा आणि त्या मुलीच्या थोरल्या बहिणीचा फार स्नेह होता. त्या मुलीच्या तोंडून तिनें असें ऐकलें होतें कीं, सेंट झेवियर्स कॉलेजमध्ये तिची थोरली बहीण आणि रतिलाल हीं दोघें एका वर्गांत होती; व तेव्हांपासून त्यांचा जो स्नेह जमला, तो पुढें सारखा वाढतच गेला.

रतिलाल त्या वेळीं विधुर होता.

तो कॉलेजच्या पहिल्या वर्षीत असतांनाच त्याची बालवधू वारली होती. कॉलेजांत गेल्यावर तो मुंबईतल्या कलाभिवृद्धि करण्या-साठीं स्थापन झालेल्या निरनिराळ्या संस्थांचा आश्रयदाता बनला; व त्यामुळें नृत्यसंगीताचा नाद असलेल्या नव्या नव्या तरुण मुलींशीं

त्याचा सारखा संबंध येऊं लागला. त्याच्या या शोकीनपणाचें शेटजींना प्रथम कांहीं वाटलें नाहीं. पण, त्यांना न विचारतां मुंबईतल्या एका नवीन निघालेल्या सिनेमा कंपनीचा जेव्हां तो डायरेक्टर झाला, तेव्हां मात्र शेटजींनीं एक दिवस त्याला आपल्या खोलींत बोलावून म्हटलें—

“तुझ्या ललित कलांच्या छंदाबद्दल आजवर तुला मी कधीं कांहीं बोललों नाहीं. पण, हा जो तुझा नवा नाद आहे, तो मात्र मला मुळींच मंजूर नाहीं, रतिलाल ! या नादापार्थीं लाखों रुपयांचा चुराडा होईल—”

“लाखों रुपये कोणत्या नादापार्थीं उडत नाहींत, पिताजी ? त्याच्यासाठीं कांहीं सिनेमानटींच्याच नादीं लागायला नको. आपण स्वतः दर चार दिवसांनीं मुंबईहून गोव्याला जाण्यासाठीं स्वतंत्र बोट ठरवली आहे हें काय माहित नाहीं आम्हांला ?—”

रतिलालनें दिलेला तो टोमणा बड्या शेटजींना अगदीं ममीं लागला. त्यांची आवडती गायिका क्षयाची भावना झाल्याची शंका आल्यामुळे गोव्याला समुद्रकांठीं जाऊन राहिली होती. शेटजी आठवड्यांतून एकदां तिला भेटण्यासाठीं नेमानें गोव्याला जात असत; व तेहि स्वतःसाठीं स्वास ठरविलेल्या बोटींतून— ✓

त्यानंतर बापलेकांत पुन्हा कधीं त्या विषयावर बोलणें झालें नाहीं. रतिलालच्या बरोबर मधून मधून घरीं येणाऱ्या निरनिराळ्या जातींच्या मुली पाहिल्या, म्हणजे सनातनी शेटजींना केव्हां केव्हां अशी भीति वाटे कीं, आपला हा एकुलता एक मुलगा वाटेल त्या जातीच्या मुलीशीं लग्न करून शेवटीं घराण्याचें नांव तर बुडवणार नाहीं ना ? विशेषतः, मुंबईतील एका बड्या क्रोडोपति व्यापाऱ्याच्या मुलीशीं त्याचें लग्न जमण्याचा योग त्यांनीं जुळवून आणला असतां त्यानें

जेव्हां ती मुलगी करून घेण्याचें नाकारलें, तेव्हांपासून त्यांना त्याच्या भवितव्याविषयी फार काळजी वाटूं लागली.

पण ते स्वतः त्याला सहसा बोलत नसत. त्याच्या आईकडून ते लग्नाचा प्रश्न वारंवार काढवीत. पण, बड्या शेठाणीच्या शब्दाला रतिलाल जरी एरवी फार मान देत असे, तरी या बाबतीत मात्र त्याने आईचा आग्रह कधी मनावर घेतला नाही.

आणि मग शेठाणी केव्हां केव्हां वैतागानें म्हणत असे, “तू तरी कोणासारखा होशील, रति ? दर वर्षी गोव्याहून नवी पोरगी आणायचा त्यांचा क्रम आतां पन्नाशीच्या धर्मांत आल्यावरहि थांबलेला नाही. इतकें चांगलें उदाहरण तुझ्या डोळ्यांपुढें असतांना तुला कशाला लक्ष करावंसं वाटेल ?—”

पण कलाभिज्ञ, सुशिक्षित तरुणीच्या साहचर्याचा नित्य नवा आनंद लुटण्याचा रतिलालचा क्रम अव्याहत चालूं होता. शेठजींचा एकुलता एक तरुण मुलगा म्हणूनच केवळ नव्हे, तर त्यांच्या कंपनीचा सारतरीत मॅनेजर म्हणूनहि त्याला मुंबईतील वरिष्ठ वर्गात चांगली प्रतिष्ठा लाभली होती; व त्यामुळें संपन्न, सुसंस्कृत वर्गाचे जे बुद्धिविलासाचे निरनिराळे चोचले नेहमीं चालूं असतात, त्यांत त्याला आदरपूर्वक स्थान दिलें जात असे. स्त्रीसौंदर्याची शिकार करायला निघालेल्या रतिलाल सारख्या लक्ष्मीपुत्राला असले कार्यक्रम म्हणजे एक पर्वणीच वाटे. आपल्या समानशील मित्रमैत्रिणींना घेऊन तो वर्षातून दोनदां, कार्तिकी आणि फाल्गुनी पुनवेच्या सुमारास, या डाकबंगल्यावर बहुधा नियमानें येत असे; व जलक्रीडा, गिरिविहार आणि वनभोजन अशा तिहेरी कार्यक्रमांत त्यांचा मुकाम मोठ्या मजेंत जावयाचा.

कांचनला जेव्हां त्यानें प्रथम आपल्या पारशी मैत्रिणीच्या घरी पाहिली, तेव्हां त्याचें लक्ष तिच्या रूपापेक्षांहि तिच्या आंतल्या गांठीच्या किंचित् मानी, किंचित् सलज्ज वृत्तीनें जास्त वेधून घेतलें. शिकाऱ्याला जसें झुकांड्या देऊन दमछाक करणारें अचपळ सावज ईर्ष्येनें नादीं लावतें, तशी त्या अबोल किशोरीच्या प्रथम दर्शनानें रतिलालची अवस्था झाली.

पण कांचन स्वतंत्र नव्हती आणि सामान्यहि नव्हती.

मुंबईच्या प्रमुख वकिलांत तिच्या वडलांची गणना होत असे; व पाश्चात्य संस्कृतीचा सगळा गणवेश त्यांच्या वैभवशाली संसारावर चढलेला होता. कांचनचें सुरवातीपासूनच कॉन्व्हेंटमध्ये झालेलें सगळें शिक्षण हा त्यांतलाच एक प्रकार होता. पण, तिचे वडील पाश्चात्य रहाणीचे भोक्ते असले, तरी मुलींना एका मर्यादितपलिकडे स्वातंत्र्य देण्यांत असलेले धोकेहि त्यांना माहित होते; व त्याहिपेक्षां कांचनची सुशिक्षित आई ही मुलीवर नजर ठेवण्याच्या बाबतींत जास्त सावध होती.

पण, रतिलाल त्या दोघांच्याहि सावधगिरीला पुरून उरला. त्याची श्रीमंती आणि मर्यादशील मिठास वागणूक या दोहोंचीहि छाप कांचनच्या मातापित्यांच्या मनावर पडली; व आपल्या बहिणीला घेऊन त्यांच्या घरी जाण्याची पद्धत त्यानें ठेवल्यामुळें कौटुंबिक स्नेह आणि विश्वास हीं दोन्ही आपोआपच उत्पन्न झालीं. दिवाळी-सारख्या मोठ्या सणाच्या वेळीं किंवा कांचनच्या वाढदिवशीं रतिलाल आणि त्याची बहीण यांच्याकडून एकादी सुंदर भेट कांचनला आली नाहीं, असें कधीं होत नसे.

त्यामुळें कांचन कॉलेजांत गेल्यावर रतिलालनें जेव्हां आपल्या इतर कांहीं मैत्रिणींबरोबर तिला स्वतःच्या गांवीं येण्याचें निमंत्रण दिलें,

तेव्हां तिच्या आईबापांना तिला त्याच्याबरोबर पाठवावयाला काहींहि शंका वाटली नाही.

त्यांचा कार्यक्रम फक्त चार दिवसांचा होता. पहिल्या दिवशीं त्यानें आपल्या मित्रमैत्रिणींना खाणी पहाण्यासाठीं नेले. त्या पहाण्याच्या वेळीं चढउतार करित असतां कांचनला हात देतांना जी लगट त्यानें केली, ती तिला जाणवली. पण तिच्या मनांत कोणत्याहि प्रकारचें क्लिम्ब मात्र आलें नाहीं. आपल्या बरोबरच्या इतर मैत्रिणींशीं ज्या मोकळेपणानें तो वागतो, त्याच मोकळेपणानें तो आज प्रथमच आपल्याशीं वागत आहे, एवढेंच फक्त तिच्या मनांत आलें.

दुसऱ्या दिवशीं त्यानें टेकडीवरलें गममंदिर पहाण्यासाठीं त्यांना नेले. मंदिर पाहून झाल्यावर इतर मंडळी तिथल्या तलावाच्या कांठीं गप्पा मारित बसली असतां, त्या टेकडीच्या पलिकडल्या बाजूच्या झाडींतून जीं मंदिरांचीं शिखरे वर डोकावत होतीं, तीं बघून कांचननें त्याला म्हटलें—

“ हीं कोणतीं मंदिरे आहेत आणखी ?—”

“ तीं जैन मंदिरे आहेत. तुला पाह्यचीं असतील, तर आपण चटकन् खालीं जाऊन बघून येऊं या—”

आणि ती एकटीच त्याच्याबरोबर डोंगराच्या उतारावर झाडींत असलेलीं तीं मंदिरे पाहण्यासाठीं गेली.

तीं मंदिरें आणि त्यांच्या भोंवतालचा रम्य देखावा बघत असतां रतिलालनें एकदम कांचनचा हात धरून तिला विचारलें—

“ कांचन, तुला कसं काय आवडलं आमचं गांव ?—”

त्याने एकाएकी आपला हात धरला, हे काहीं तिला रुचले नाही. पण, त्याचा तो प्रश्न आणि बोलण्याची पद्धत इतकी काहीं प्रांजळ होती की, त्याच्या हातांतून आपला हात सोडवून घेण्याचा प्रयत्न न करता ती म्हणाली—

“मला कल्पना नव्हती मुंबईहून निघतांना तुमचं गांव इतकं सुंदर असेल अशी—”

“पण याहिपेक्षां सुंदर असं एक स्थळ पाह्यचं राह्यलंय आपलं अजून—”

“कुठं आहे तें ?—”

“इथून तीन चार मैलांवर. तुझी इच्छा असेल, तर आपण उद्यां संध्याकाळीं जाऊं तिथं—”

“इतकं सुंदर असेल, तर पाह्यलाच हवं नाही का तें ? ”

“हो. एकदां बघितल्यावर विसर नाही पडणार तुला त्या स्थानाचा कधी—”

नंतर तीं दोघें बोलत बोलत झाडींतलि पाऊलवाटेनें चढून वर आलीं.

तीं दोघें परत आलेलीं दृष्टीस पडतांच रतिलालच्या मैत्रिणींनीं एकमेकांकडे जे साभिप्राय कटाक्ष फेकले, ते कांचनच्या लक्षांत आले नाहीत; व तेव्हांपासून त्याच्या पारशी मैत्रिणीचें जें धुसफुसणें त्याच्याशीं सारखें सुरू झालें, त्याचाहि अर्थ तिच्या ध्यानांत आला नाही. उद्यां सायंकाळीं आपल्याला अत्यंत रमणीय अशा ठिकाणीं जावयाला मिळणार या कल्पनेच्या आनंदांत ती गर्क होती.

दुसऱ्या दिवशीं सकाळीं रतिलाल आपल्या त्या पारशी मैत्रिणी-बरोबर एकटाच फिरावयाला म्हणून जो गेला, तो दुपारीं जेवणाच्या वेळीं पुरत आला. जेवण झाल्यावर त्रिज खेळावयाला बसतांना त्यानें कांचनला हळूच म्हटलें—

“ मग संध्याकाळीं जायचें ना आपण ?—”

“ हो. तुम्हाला कांहीं काम नाही ना दुसरें ?—”

“ नाही. फक्त तुला आठवण आहे कीं नाहीं हें बघण्यासाठीं विचारलें—”

संध्याकाळीं चहापान झाल्यावर बाकीची मंडळी टेनिस खेळावयाला चालली असतां रतिलालनें तिला म्हटलें—

“ मला वाटतं निघावं आतां आपण—”

“ पण परत केव्हां यायचें ?—”

“ येऊं जेवायच्या वेळेपर्यंत—”

“ यांच्यापैकीं कोणाला नाहीं घेत बरोबर ?—”

“ नाही. त्यांनीं सगळ्यांनीं पाहिलेंय तें ठिकाण. मग निघूं या आतां आपण —”

तीं दोघें मोटारींत बसलीं आणि सूर्यास्ताच्या सुमारास त्या डाकबंगल्यावर आलीं.

त्यानें मोटारींतून उतरल्यावर प्रथम तिला रामसागरावर नेली आणि सायंप्रभेंत चक्राकणाऱ्या त्या सुंदर जलाशयासमोर उभी केली.

तो जलाशय अगदीं शांत होता. आकाशांतलि रंगीबेरंगी ढगांच्या सांवल्या पडून त्याच्या पाण्यांत वेगवेगळ्या रंगांचे पट्टे उत्पन्न झाले होते. मधून मधून पाण्यांतून वर उसळी मारणारे मासे आणि त्यांना पकडण्यासाठी पाण्यावर झेप घालणारे पक्षी यांच्या हालचालीमुळे जी काय खळखळ पाण्यांत होत होती, तेवढीच. एरवीं तें संध पाणी संधिप्रकाशांत फिक्या निळ्या सॅटिनीसारखें चमकत होतें. क्षितिजावर चढलेलें चंद्राचें निस्तेज बिम्ब, सूर्य अद्याप बुडालेला नसल्यामुळे, ढोळ्यांत भरत नव्हतें; व त्याची सुषमाहि जाणवूं लागली नव्हती.

तें शांत, सुरम्य दृश्य पाहून कांचन मुग्ध झाली. संध्येच्या उदास शांततेत जी अबोध उत्कंठा ओथंबलेली असते, तिनें तिचें हृदय भरून आलें आणि तिच्या ढोळ्यांत आसवें आलीं.

“कांचन असं काय करतेस ? कुणाची आठवण झाली तुला इथं आल्यावर ?—”

रतिलालनें हळूच तिचा हात आपल्या हातांत घेऊन विचारलें.

तिनें ढोळे पुसले आणि हंसून म्हटलें—

“छे, कुणाची आठवण होणार ?—”

“मग पाणी का आलें ढोळ्यांना तुझ्या ?—”

“कुणाला ठाऊक. मलाहि तें कळलें नाहीं. मग तुम्हाला कसं सांगूं ?—”

“विचित्र मुलगी आहेस तूं !—”

त्याने तिच्या गालावर चापट मारून म्हटलें.

गेल्या दोन दिवसांत त्या दोघांची सलग्गी सारखी वाढत चालली होती. पण ती गोष्ट कांचनच्या लक्षांत आली नाही.

संधिप्रकाश नाहीसा होऊन चंद्राच्या पीतगौर प्रभेचा शोत राममागराच्या पाण्यावर पडला, तरी त्यांना तेथून उठण्याची इच्छा होईना. पण मग हवेंतला गरठा अंगाला झोंबू लागल्यामुळे तीं दोघें उठली आणि डाकबंगल्यांत परत आलीं.

ज्या खोलींत आज ती उतरली होती, त्याच खोलींत रतिलाळ तिला त्या दिवशीं घेऊन आला.

तोच ट्रेसिंग टेबलाचा आरसा आणि वाऱ्याच्या झुळकेबरोबर सुगंध उघळणारे तेच निशिंगंधाचे अर्धवट उमललेले कळे—

“आपण कॉफी घेऊं या कांचन थोडी—”

“पण लगेच निघायचं बरं का ! तलावावरून उठेपर्यंत कळलं नाही रात्र किती होऊन गेली हें—”

“पण फार उशीर नाही झालेला, कांचन. अजून सातसुद्धां नाहीं वाजले. आपण कॉफी घेऊन थोडेसे बगिचांत हिंडूं न मग निघूं—”

“बरं—”

सलामनें कॉफी आपून टेबलावर ठेवली आणि रतिलाळकडे एकवार पाहून तो मागल्या मार्गे अंधारांत नाहीसा झाला.

कांचननें तयार करून पुढें ठेवलेल्या कॉफीचा एक घोट रतिलालनें घेतला; व सिशांतून सोन्याचें नक्षीकाम केलेली सुंदर डबी काढून सिगारेट पेटवली.

तो मुकाट्यानें सिगारेटचे झुरके आणि कॉफीचे घोट आलटून पालटून घेत होता; व कांचनहि स्तब्ध होती.

त्या जागेतल्या एकान्त, नीरव शांततेनेंच की काय कांचनचें मन भारावल्यासारखें झालें होतें. ती कांहीं बोलली नाही आणि तिच्या वृत्तीतला बदल न्याहाळण्यांत व्यग्र असल्यामुळें त्यालाहि कांहीं बोलण्याचें सुचलें नाही.

‘माचावर बसलेला शिकारी सावजाची हालचाल जशी एकाग्रतेनें टेकुळीत असतो, तसा तिच्या वृत्तीतला हर एक बदल तो बारकाईनें ग्रहात होता.’

कॉफीचा शेवटचा घोट संपवून कप सालीं ठेवतांना ती म्हणाली—

“ आतां बगीचांत फिरायचं ना थोडा वेळ ?—”

“ हो—”

तो लगेच उठला आणि तीं दोघें बंगल्याच्या मागल्या बाजूला आलीं.

टेकुळीच्या मागल्या बाजूचें ते मैदान, चंद्र आतां बराच वर आलेला असल्यामुळें, धुरकट चांदण्यानें भरून गेलें होतें; व हवेंतला मारठा झपाट्यानें वाढत होता.

तीं दोघेंहि मुकाव्यानें हळुहळू चालत होतीं.

जणुं हवेंतल्या त्या कुंद धूसरतेनें त्यांच्या मनोवृत्तीहि कुंद करून सोडल्या होत्या.

बगीचांतल्या त्या एकान्त सहलींत तो एक शब्दहि बोलला नाही, त्यानें तिला एकदांहि स्पर्श केला नाही.

कांहीं वेळानें ती म्हणाली—

“ परत जाऊं या आपण आतां—”

“ ठीक आहे—”

तो म्हणाला आणि तीं दोघें खोलींत परत यावयाला निघालीं.

आंत आल्यावर तो खिडकीजवळ गेला आणि तिला म्हणाला—

“ कांचन, आतां पहा रामसागर इथून कसा दिसतोय तो—”

त्याबगेबर ती उत्सुकतेनें त्याच्याजवळ येऊन उभी राहिली.

मधांशीं दिसलेला पाण्याचा नीलिमा आतां अजिबात लुप्त झाला होता. चंद्रबिम्बांतून सहस्रधारांनीं स्रवणारें सगळें तेजच जणुं प्रवाही होऊन समोर हेलावत होतें; व शरदाची सगळी परिणत, प्रसन्न शांति त्या गंभीर वातावरणांत भरली होती.

पहातां पहातां कांचनच्या डोळ्यांतून टिपें पडूं लागलीं.

“ कांचन, हें काय पुन्हा वेड्यासारखें ?—”

त्यानें तिला जवळ घेऊन म्हटलें.

त्याबरोबर तिनें चटकन् डोळे पुसले आणि ती म्हणाली—

“ निघूं या आपण आतां—

“ कां बरं ? तुला आवडलं नाही का हें ठिकाण ?—”

“ आवडलं. पण कससंच होतंय मला इथं आल्यापासून. म्हणून म्हणतें निघूं या आतां—”

आणि ती आपले केस नटनेटके करण्यासाठीं आरशासमोर उभी राहिली.

तोच आपल्या वेणीतला निशिंगंधाचा पांढरा शुभ्र गुच्छ तिच्या दृष्टीस पडला.

तिनें तो वेणीतून काढला आणि त्याचा वास घेत हर्षभरानें म्हटलें—

“ रतिलाल, किती सुंदर आहेत फुलं हीं !—”

“ हो. इथं सगळंच कांहीं सुंदर आहे, कांचन. असला सोळा पाकळ्यांचा निशिंगंध सहसा मिळत नाही पाह्यला कुठं—”

तिनें त्या गुच्छाचा पुन्हा एकदां वास घेतला आणि आरशाकडे तोंड करून तो वेणीत खोंबला.

तोच रतिलालनें तिला मागून झटकन् हातानें घट्ट लपेटली; व तिला कसली जाणीव होण्यापूर्वीच त्याचे ओंठ तिच्या जिवणीच्या कडेला मिडले.

आगाई-कडक

ती सुन्न झाली—

पण कांहीं क्षणच.

करती मुरचनेची काय

त्याच्या घट्ट कवेतून तिने आपल्याला सोडवून घेतलें आणि संतापानें थरथरा कोपत ती त्याला म्हणाली—

“एवढ्याचसाठीं तुझी मला इथं आणलंत कां, रतिलाल ?”—

“मी आणलं नाहीं. तूं आलीस, कांचन !—”

त्यानें अगदीं शांतपणानें हंसत हंसत तिला झटलें.

“हो, मी आलें. पण तुझी आणलंत म्हणूनच आलं ना ?

मला कल्पना नव्हती तुझी अशा प्रकारचे इसम असाल अशी—”

“मी वाईट काय केलं, कांचन ? तुझा राग कमी झाल्यावर तुझं तुलाच कळून येईल कीं, असल्या सुंदर ठिकाणीं इतक्या सुंदर रात्रीं आल्यावर जी गोष्ट करणं अगदीं स्वाभाविक आहे, तीच आपण केली—”

“रतिलाल ?—”

तिच्या तोंडून संतापानें शब्द फुटेना.

पुढें मध्यगतीपर्यंत घडलेला सगळा प्रकार, त्या प्रसंगाचा प्रत्येक क्षण न क्षण तिच्या डोळ्यांपुढें उभा राहिला आणि त्यांतून घळघळा अश्रु वाहू लागले.

त्या दिवशीं रात्रीं त्या सोलीत जो प्रकार घडला, तो आपणा दोघांशिवाय दुसऱ्या कुणालाहि माहित नाहीं. स्वानसामा आणि चौकी-

दार हे दोघे जरी बंगल्याच्या आवारांत रहात असले, तरी त्यांच्या खोल्या बंगल्यापासून किती तरी दूर आहेत.

दुसऱ्या दिवशीं सकाळीं चहाच्या वेळीं जेव्हां आपण रतिलालच्या मित्रमैत्रिणींच्या दृष्टीस पडलों, तेव्हां त्यांनीं एकमेकांकडे पाहून केलेलें स्मित लक्षांत येतांच रतिलाल अगदीं गंभीरपणानें त्यांना इंग्रजींत म्हणाला—

“मी आपल्याला एक आनंदाची न महत्वाची गोष्ट सांगतो. काल रात्री कांचननं माझ्या लग्नाच्या विनंतीला उदार मनानें रुकार दिला—”

त्याच्या त्या बोलण्यामुळे तीं संहतुक स्मितें क्षणार्धांत जिरलीं आणि कोणत्याहि प्रकारची वाच्यता न होता मार्गशीर्षांत रतिलालशीं आपलें थाटानें लग्न झालें.

आपल्या जीवनांतलें कोणालाहि माहित नसलेलें हें रहस्य !— त्याच्यावर नेमकें या तरुणानें कसें बाट ठेवेलें ? आपल्या हुद्याची निर्गाठ उकलण्याचा प्रयत्न त्याला कसा साधला ? —

तिला राहून राहून आश्चर्य वाटत होतें त्याच्या त्या बोलण्याचें.

आणि आश्चर्याबरोबर भीतीहि. मात्र त्या भीतीचें तिला कारणहि कळेलना, उलगडाहि होईना.

म्हणून तिनें ठरवून टाकलें कीं, कांहीं झालें, तरी रात्री कांहीं आज इथें रहावयाचें नाही.

मनाचा अशा रीतीनें निर्धार केल्यावर तिनें तोंड स्वच्छ धुतलें आणि दुपारच्या जेवणाला अद्याप चांगला तास दीड तास अवकाश असल्यामुळे आपल्या बेगमधलीं पुस्तकें बाहेर काढलीं.

तिनें दोन तीन इंग्रजी पुस्तकें घाईघाईनें उघडून चाळलीं. पण कोणत्याच पुस्तकांत तिचें मन रमेना. म्हणून ती उठली आणि बगीचाच्या मागल्या बाजूला आली.

ऊन आतां चांगलेंच कडकलें होतें; व हवेंतला गारठाहि करपत चालला होता.

त्या उन्हांतून हिडणेंहि तिला बरें वाटेना.

आणि तिच्या मनांत आलें, त्या तरुणाला एक दिलगिरीची चिठी लिहून ठेवावी आणि आतांच मोटारींत बसून परत आपल्या बंगल्यावर जावें—

म्हणून ती बंगल्याकडे जावयाला परत फिरणार, तोंच ती आतां परिचित झालेली इंग्रजी माण्याची शीळ तिच्या कानांवर पडली आणि लगेच असा प्रश्नहि विचारलेला ऐकूं आला—

“तुम्हीहि फिरायला गेला होतात का ? — ”

“नाहीं. खोलींत करमेना म्हणून हिंडत होतें सहज बगीचांत— ”

“जेवायला थोडा वेळ आहे अजून नाहीं का ? — ”

आपल्या रुंद मनगटावरल्या घड्याळाकडे पहात त्यानें स्वतःशीच बोलावें त्याप्रमाणें म्हटलें; व नंतर तो उद्गारला—

“वेळ असेल, तर झान करतां येईल मला पुन्हा. चल जिम, खालीं तलावावर जाऊं या — ”

त्याचा तो उद्गार कळल्यामुळेंच कीं काय जिमनें एक उडी मारून पुढें धांववयाला सुरवात केली.

ती स्तब्ध उभी होती.

तिच्या कानावर पडणारी त्याची शीळ आपल्या हृदयाला कंपित करित आहे, असें तिला वाटलें.

आणि तिला स्वतःचा मनस्वी राग आला.

तो तरुण अनायासें आपल्याला भेटला असतां आपण दिलगिरी व्यक्त करून आपला ताबडतोब निघण्याचा विचार त्याला का सांगितला नाही ?

त्या रागाच्या भरांत ती खोलीत आली. आपल्या हातांतली मनि-बॅग न छत्री तिनें टेबलावर टाकली आणि दळाऊजला अडकवलेलें पेन काढून तिनें लिहावयाला प्रारंभ केला—

तोच चौकीदार आंत येऊन झणाला—

“ साहेब विचारतात, जेवणाचा इंतजाम कुठें करायचा ? आपल्या खोलीत की त्यांच्या ? आपल्या हुकमाप्रमाणें तयारी करायला सांगितली आहे त्यांनी — ”

“ जेवणाची वेळ झाली इतक्यांत ? — ”

“ थोडी देर आहे अजून. ते खाली स्नानाला गेले आहेत. ते परत येईपर्यंत आम्ही तयारी ठेवतो सगळी. मग कुठें करायचा इंतजाम ? — ”

आपल्यासमोर अदबीनें उभ्या असलेल्या त्या बुड्याकडे तिनें न्याहाळून पाहिलें.

पण त्याची मान खाली लवलेली होती.

तिने पेनला टोपण लावले आणि किंचित् कठोर आवाजांत म्हटले—

“ ठाकूर, मी आज जेवण झाल्याबरोबर परत जाणार आहे, हे माहित आहे ना तुला ? — ”

“ हो. शाफरनं मघाशींच सांगितलं— ”

तो ह्मणाला आणि क्षणिक थांबून त्याने पुन्हा विचारलं—

“ मग जेवणाचा इंतजाम कुठं करायचा, बाईजी ? — ”

“ तें तुला समजत नाही का, ठाकूर ? ते तुझे साहेब एक नवीन असतील. पण तूं तर इतके दिवस पहातो आहेस ना मला ? तुला एवढी साधी गोष्ट समजत नाही ? — ”

“ कसूर माफ करा, बाईजी ! साहेब मला ह्मणाले, माझ्याच कमन्यांत जेवणाचा इंतजाम कर ह्मणून. पण मी त्यांना सांगितलं की, आपण कधी दुसऱ्याच्या कमन्यांत जेवत नाहीं — ”

“ असं सांगितलंस तूं त्यांना ? न मग ते काय ह्मणाले ? — ”

“ ते मला ह्मणाले, “ मी मघाशी जेवणाची गोष्ट काढली, ह्मणून माझ्या कमन्यांत इंतजाम करणे योग्य होईल असं वाटतं मला. पण बाईच्या मर्जीविरुद्ध कांहींहि करायची इच्छा नाहीं माझी. तूं विचारून पहा एकदां त्यांना; न त्यांच्या हुकमाप्रमाणे व्यवस्था कर. ” ह्मणून मी विचारायला आलों आपल्याला. मग आपल्याच कमन्यांत करतों इंतजाम — ”

“ हो— ”

चौकीदार मागल्या मार्गे निघून गेला आणि कांचन खोलीत जाऊन कपडे बदलण्याच्या तयारीला लागली.

५

कांचन कपडे बदलून बाहेर आली, त्या वेळी धनंजय व्हराड्यांत उभा राहून कमानीवर पसरलेल्या चित्रांगाच्या वेळाला आलेल्या पांढऱ्या तांबड्या फुलांच्या घोसांशी खेळत होता.

“ तुमचा जिम कुठं आहे ? — ”

तिने त्याला हसून विचारलें.

“ तो चौकीदाराच्या मागोमाग चौकशी करायला गेलाय जेवण अजून का आलं नाही याची — ”

त्याने उजव्या कानशिलावर झुकलेली केसांची बट मार्गे सारून हसत हसत झटलें.

स्नानानंतर आलेल्या घामाच्या थेंबांची बारीक ओळ, त्याच्या उंच कपाळावर जे आठ्यांचे तीन कंगोरे उठले होते, त्यांदर सांकळली होती;

वः काळ्याभोर स्निग्ध केसांतून जी भांगाची शुभ्र रेषा डाव्या बाजूला गेली होती, तिच्यावरहि घर्मबिंदु चकाकत होते. नाजूक रेशमी फुलें काढलेला मलमलीचा सदरा त्यानें या वेळीं घातला होता.

ती हिरव्या किनारीचें जें उमरेडी पांढरें पातळ नेसली होती, तें तिच्या प्रसन्न वृत्तीला खुलून दिसत होतें.

“ खरंच, अजून जेवणाची तयारी कशी केली नाहीं ठाकूरनं !—”

“ मला वाटतं त्याच्या अंदाजापेक्षां लवकर स्नान आटपलं माझं — ”

आणि नंतर एकदम त्यानें तिच्या नजरेला नजर भिडवून विचारलें—

“ तुम्ही नेहमीं एकट्याच राहता का या बंगल्यावर ? ”

“ हो. का बरं ? — ”

“ विशेष कांहीं नाहीं. कंटाळा कसा येत नाहीं तुम्हाला इथं एकट्यानें रहाण्याचा ? — ”

“ या ठिकाणाची रम्यता हीच मुळीं एक सोबत वाटते मला—”

“ तुमचें उत्तर मार्मिक आहे. पण समाधान नाहीं झालं त्यानं माझं — ”

“ समाधान हें ज्याच्या त्याच्या वृत्तीवर न अनुभवावर अवलंबून असतं नव्हे का ? — ”

“ मग तुहांला मी एक प्रश्न विचारला, तर राग मानतां कामा नये तुम्ही — ”

“ कोणता प्रश्न ? — ”

“ तुमची वृत्ति इतकी चमत्कारिक न् एकलकोंडी बनायला कोणता अनुभव आला तुहांला ? — ”

तो हा प्रश्न विचारित आहे, तोंच चौकीदार न् त्याच्या पाठोपाठ खानसामा हे ताटें घेऊन आले; व खोलींतल्या टेबलावर त्यांनीं पात्रांची मांडामांड केली.

त्यांच्यापुढें उड्या मारित आलेला जिम मात्र आंत न जातां व्हरांड्यांत धनंजयभोंवती घुटमळत राहिला.

तीं दोघें खुर्चीवर बसलीं आणि मेजावरील नॅपकिन मांडीवर पसरून जेवावयाला सुरवात करणार तोंच धनंजयनें आश्चर्यानें विचारलें—

“ हें काय ? तुमच्या न् माझ्या ताटांतले पदार्थ निराळे दिसतात अगदीं — ”

“ हो. मी शाकाहारी आहे — ”

“ मग मीहि तोच आहार घेतला असता आजच्या दिवस — ”

“ पण तसं करण्याची कांहीं गरज नव्हती — ”

“ तुम्ही कधींच आहार घेत नाहीं का हा ? — ”

“ नाहीं. दहा वर्षांपूर्वी तो जो मी एकदां सोडला तो सोडला— ”

“ कांहीं विशेष कारणामुळे सोडला ? — ”

त्याने चटकन् विचारलें.

पण तो प्रश्न ऐकतांच तिच्या त्या टपोऱ्या, शांत डोळ्यांत जी मनोवेदनेची चमक उठली, ती त्याच्या लक्षांत आली आणि तो उद्विग्न झाला—

“ मी जो जो प्रश्न मधापासून तुझाला विचारतो, तो तो तुमच्या मनस्तापाला कारण होतो असं दिसतंय — ”

“ असंच केंवळ नाही. पण इतक्या थोड्या ओळखीनंतर ज्या धिट्टाईने न सलगीने तुम्ही मला मधापासून कांहीं ना कांहीं विचारतां आहांत, तिचं मात्र नवल वाटतं मला — ”

“ त्यांत नवल वाटण्यासारखं कांहीं नाही. माझ्याप्रमाणं तुमचं जर मुशाफरी जीवन असतं, तर तुमच्याहि ठिकाणीं ही पहिल्याच भेटींत धिट्टाई न सलगी करण्याची वृत्ति आली असती. त्या वृत्तीमुळेच तर आमचं हे चिरप्रवासी जीवन सुखकर करून घेतां येतं आम्हाला — ”

“ पण असले प्रश्न विचारणारा माणूस भेटला नव्हता मला पूर्वी कधी — ”

“ आणि तोहि असल्या एकान्त ठिकाणीं — ”

तिचें वाक्य पूर्ण करण्यासाठीं झणून त्याने उच्चारलेल्या त्या शब्दांचा तिच्यावर विलक्षण परिणाम झाला आणि तिची मुद्रा एकदम लाल होऊन गेली —

त्याला वाटलें, ती आतां जेवण टाकून ताटावरून उठते कीं काय ? —

पण लगेच तिने हसून हटले —

“ हो — ”

पण त्या हास्याची कृत्रिमता त्याच्या ध्यानांत आली आणि त्याने विचारले —

“ माझा सहवास तुझाला तापदायक तर होत नाही ? — ”

“ अजून तरी नाही. शिवाय मी जेवल्याबरोबर लगेच पग्न जाणार असल्यामुळे सहवासाचा प्रश्नच मुळी उद्भवत नाही — ”

तिच्या तोंडचे ते अनपेक्षित वाक्य ऐकतांच ती चमकला आणि हातांतला चमचा खाली ठेवून झणाला —

“ तुमच्यावर माझा सहवास लादण्यांत मी चूक केली असं वाटतं मला आतां. मघांशीच मी तुझाला जाऊं घ्यायला हवं होतं. तुझाला राहण्याचा आग्रह करण्याचा कांहीं एक हक्क नव्हता मला — ”

ती मुकाट्याने खाली मान घालून ऐकत होती.

“ पण, तुझाला बघितल्याबरोबर, का कोण जाणं, तुमच्याविषयीं माझ्या मनांत कुतूहल उत्पन्न झालं. वाटलं की, तुमच्या सहवासाचं भाग्य जर लाभलं, तर आजचा दिवस फार आनंदांत जाईल आपला; न आयुष्यभर हृदयांत अभिमानानं जतन करून ठेवावी अशी एक अनुभूति, एक स्मृति या रम्य टिकाणाहून आपण उद्यां घेऊन जाऊं — ”

ती स्तब्ध होती. फक्त तिच्या डोळ्यांतून आसवांचे दोन मोठे थेंब ताटांत पडले.

तिनें ताट बाजूला सारलें आणि मेजाच्या कोपऱ्याला ठेवलेल्या हातरुमालानें डोक्यांच्या कडा टिपून ती ह्मणाली —

“ धनंजय, माझा आतां जाण्याचा विचार मी सोडून दिल्यानं समाधान होईल का तुमचं ? — ”

“ हा केवळ माझ्या समाधानाचा प्रश्न आहे का ? तुम्ही इथं राह्यलांत न आपण नुसतं औपचारिक बोलून दिवस काढला, तर काय आनंद आहे त्यांत मला ? — ”

“ अगदीं पहिल्या भेटींत मी तुमच्याशीं अनौपचारिक व्हावं अशी का अपेक्षा करतां तुम्ही ? — ”

“ माझी अपेक्षा अगदीं साधी न सरळ आहे. तुम्ही सगळे उपचार सोडून देऊन जर माझ्याशीं वागलांत, तर आपला दोघांचाहि हा मुकाम फार आनंदांत जाईल — ”

आणि बाजूला उभ्या असलेल्या चौकीदासकडे वळून तो ह्मणाला —

“ हें ताट घेऊन जा न दुसरें ताट आण बाईसाठीं — ”

“ नको. माझी वासना नाही मुळींच अन्नावर — ”

ती थोड्या काकुळतीनें ह्मणाली.

“ मला वाटतं, तुम्ही इथं राह्यल्यानं तुमचा मनस्ताप वाढेल मात्र. त्यापेक्षां तुम्ही आतां गेलांत, तर बरं होईल — ”

“ आणि मी राह्यचं ठरवलं तर ? — ”

“ तुझाला मोकळेपणानं वागावं लागेल माझ्याशीं — ”

त्यानें हंसून ह्याटलें.

त्याच्या त्या अव्याज उत्तरानें तिलाहि हंसूं आलें.

“ पण मी जेवतोंय न तुझी नुसत्या बोलतां आहांत. तुझी कांहीं तरी खालें पाहिजे माझ्याबरोबर — ”

आणि, तो चौकीदाराला कांहीं सांगणार, तांच ती ह्मणाली —

“ तुझी खूप फिरून आलांत न पोहलांतहि. त्यामुळं तुझाला भूक लागली आहे सपाटून. पण मी नुसती खोलींत बसून होतें. त्यामुळं मला भूक नाहीं मुळींच. तुमचा आग्रहच आहे, तर या ताटांतलंच मी खाईन आणखी थोडसं — ”

अशा रीतीनें जेवणाला पुन्हा सुरवात झाली.

“ तुझी शाकाहार का सोडलांत हें सांगितलें नाहींत मला ! तुमची कांहीं हरकत नसेल सांगायला, तर मला इच्छा आहे फार ऐकायची — ”

“ तशी हरकत कांहींच नाही. मी शाकाहार सोडला, तो गुरुपदेश घेतल्यामुळं — ”

तिनें हंसत हंसत ह्याटलें.

“ गुरुपदेश ? आणि तो केव्हां न कशाला घेतलात तुझी ? — ”

“ गुरुपदेश घेतल्याला दहा वर्षे होतील आतां — ”

“ इतका संसाराचा कंटाळा कशामुळं आला तुझाला ऐन तारुण्यांत ? — ”

“ मला आज हंसूं येतंय त्या प्रकाराचं. पण ती एक कंटाळवाणी न दुःखदायक रामकहाणी आहे, धनंजय — ”

“ तुझाला जर ती सांगतांना दुःख होणार नसेल, तर मला ती ऐकण्याची उत्कंठा आहे फार — ”

“ आपण असं करूं. तुझी जेवण उरकून घ्या. आपण मग दिवाणखान्यांत बसूं न मी सांगते तुझाला ती हकीकत — ”

“ माझे जेवण झालं — ”

तो एकदम सुर्चीवरून उठून म्हणाला.

“ किती उतावळे आहांत तुझी, धनंजय ? — ”

तिनें त्याची ती आतुरता पाहून हंसून झटले.

तो हात धुऊन दिवाणखान्यांत आला, त्या वेळी चौकीदाराने टेबलावर मुरादबादी तबकांत व्यवस्थित जुळवून ठेवलेले विडे त्याच्या दृष्टीस पडले.

त्यांतला एक विडा तोंडांत कोवून त्यानें कोचावर लेटत कांचनला झटले —

“ तुझीं सांगतां ना आपली रामकहाणी आतां ? — ”

“ हो. पण ती रामकहाणी तुझाला नीट समजण्यासाठीं प्रथम लग्नाची हकीकत सांगितली पाहिजे मला आपल्या — ”

बोलतां बोलतां एकदम तिचा चेहरा लाल झाला आणि ती आंबंदा गिळून म्हणाली —

“ सकाळीं चहा घेतांना तुझी मला झणालांत, तुमचं कांहीं तरा
जीवनरहस्य या खोलीशीं संलग्न झालेलं आहे — ”

“ हो — ”

“ तो तुमचा तर्क बरोबर आहे अमदीं — ”

आणि नंतर तिने आपल्या लग्नापूर्वी पलिकडल्या खोलीत घडलेल्या
आपल्या आणि गतिलालच्या प्रथम मीलनाचा प्रसंग त्याला सांगितला.

तो स्तब्ध होता. ती मधून मधून बोलत होती आणि मधून
मधून अश्रु गाळीत होती.

लग्नाची हकीकत सांगून झाल्यावर ती थांबली.

तो मुकाट्याने सिगारेट पीत होता.

तोच शोफर आत येऊन अर्बुने झणाला —

“ गाडी बाहेर आणून उभी केली आहे — ”

त्याचा आवाज कानांवर पडतांच धनंजयच्या पायांशीं पसरलेला
जिम डोळे किलकिलं करून निजल्या जागींच गुरगुरला.

जणुं त्यांच्या संभाषणांत आलेला तो व्यत्यय त्याला सहन झाला
नाही.

त्या दोघांनीं क्षणमात्र एकमेकांकडे बघितले आणि नंतर ती
शोफरला झणाली —

“ तुझं जेवण झालं ? — ”

“ हो — ”

“ मग असं कर. तूं गाडी घेऊन बंगल्यावर जा. माझा कांहीं आतां निघायच्या विचार नाही. मला वाटलंच तर मी चौकीदाराला पाठवीन बंगल्यावर. पण मुलांच्या खोळंबा व्हायला नको उगाच गाडी नसल्यामुळे — ”

“ मग लगेच निघतो मी — ”

“ ठीक — ”

शोफरने त्या दोघांकडे एकवार नजर फेकली आणि तो मुका-
ट्याने बाहेर पडला.

“ तुमचे आभार मानतो मी मनापासून — ”

त्याने सिगारेटचे थोडूक रक्षापात्रांत टाकतांना ह्मटलें.

ती कांहीं बोलली नाही.

पण तिची अस्वस्थता त्याच्या लक्षांत आली आणि तो ह्मणाला—

“ मला वाटतं, तुम्ही विश्रांति घ्या आतां थोडी. मग संध्याकाळीं चहा घेतल्यावर हिंडायला जाऊं आपण — ”

“ बरं आहे — ”

“ चल जिम — ”

जिमने उठून हात पाय ताणले आणि कान झटकून तो त्याच्या मागोमाग निघाला.

कांचन लगेच उठून आपल्या खोलीत आली आणि बिछान्यावर पडली.

पण तिच्या मनाची अस्वस्थता सारखी वाढत होती.

आपला जाण्याचा वेत अशा रीतीने दुसऱ्यांदा रद्द करण्यात आपण चांगले केले की वाईट केले, हे तिला समजेना; व त्याहीपेक्षा लक्षाची हकीकत त्याला सांगितल्यानंतर जो पुढला प्रकार त्याला सांगावयाचे तिने कबूल केले होते, त्याची आठवणहि तिच्या मनाला चैन पडू देईना.

ती उठली, सुरईतले थंड पाणी तिने हाऊर्यांना लावले आणि ती पुन्हा बिछान्यावर पडली.

पण, तिचे मन इतके काही बेचेन झाले होते की, तिला बिछान्यावर निजावेसे वाटेना किंवा बाहेरहि उठून यावेसे वाटेना.

जुन्या दुःखद आठवणींनी बेसुमार चाळवलेले तिचे मन त्या आठवणींच्या आवर्तितून बाहेर पडावयाला तयार नव्हते जणु काही —

आपल्या वैवाहिक जीवनाची हकीकत त्याला सांगतांना नवरा आणि सासरा यांच्याविषयी कोणत्याहि प्रकारचा दुरुद्वार तिने काढला नाही. पण, त्याच्यापाशी ज्या संयमाने ती बोलली होती, तो संयम आता टिकला नाही. संतापाने तिचे भान नाहीसे झाले आणि जलाशय सवळतांच त्याच्या तळाशी असलेले हिंस्र जलचर जसे उसळून वर यावे, तशा गेल्या सोळा सतरा वर्षांतल्या नाना प्रकारच्या चीड आणणाऱ्या घटना तिच्या डोळ्यांपुढे उभ्या राहिल्या.

आणि, तिच्या मनांत आलें, ज्या वैवाहिक जीवनाचा उगम जबरदस्तीतून झाला, तें जीवन दिवसेंदिवस जास्त जास्त जहरी होत जावें, यांत नवल काय ? गतिलाल वारल्याला आतां आठ वर्षे होऊन गेली होती. पण, आपल्या जीवनांत मुरलेल्या त्या जहराची तीव्रता आणि दाहकता मात्र अद्याप कांहीं कमी झालेली नाही—

आपला नवरा आणि सासरा हे कांहीं तसे दुष्ट नव्हत. दुनिया त्यांना सभ्य आणि उदार म्हणूनच ओळखते. पण, विषयलंपटतेमुळे सभ्य माणसेंहि कशीं दुष्ट बनतात आणि स्वतःबरोबर दुसऱ्याच्याहि जीवनांत विष कालवून त्याचा कसा नाश करतात, याचा तिचे वैवाहिक जीवन हा एक नमुना होता.

नवऱ्याच्या मृत्यूनंतर तरी या दुष्ट परिस्थितीच्या भोंवऱ्यांतून आपण बाहेर पडूं, अशी आशा तिला वाटली होती. इतकेंच नव्हे, तर स्वतःच्या वांट्याची मिळकत वेगळी करून घेण्याचा जो अट्टाहास तिने केला, तो या उद्देशाने की, सासऱ्याशीं कोणत्याहि प्रकारचा संबंध घेण्याचा प्रसंग यापुढे आपल्यावर येऊं नये आणि आपलें उर्वरित जीवन तरी आपल्याला स्वतंत्रपणानें घालवितां यावे—

पण तिची ती आशाहि सफल झाली नाही.

माणसाचें जीवन हें त्याचें स्वतःचें एकट्याचें नसतें, इतर अनेकांच्या जीवनाचा प्रभाव आणि परिणाम त्याच्या जीवनावर सतत होत असतो, त्याचें वैयक्तिक जीवन हा एकंदर मानवी जीवनशृंखलेतला केवळ एक दुवा आहे, हें तिच्या दिवसेंदिवस अधिकाधिक अनुभवाला येत गेलें. आणि त्यामुळे तिच्या मनांत केव्हां केव्हां असा भयंकर विचार येऊन जाई की, ज्या वैवाहिक बंधनाच्या

काचांतून नवऱ्याच्या मरणानें आपण मुक्त झालों नाहीं, त्यांतून कायमचें मुक्त होण्याचा आतां फक्त एकच मार्ग आहे आणि तो म्हणजे आपला स्वतःचा मृत्यू—

आणि तसें तिला वाटावें असाच स्वरोस्वर्ग तिचा गेल्या पंधरा सोळा वर्षांचा अनुभव होता.

रतिलालशीं तया शीतीनें तिचें लग्न झाल्यानंतर कांहीं दिवस तो तिच्यावर इतका कांढी आसत होता कीं, त्याचा तो सहवास म्हणजे तिला निव्वळ जुलूम वाट. बंड शेटजी आणि विशेषतः शेटाणी यांना ही शिकली सवरलेली गून जरी पसंत नव्हती, तरी मुलगा आणि सून यांचें तें प्रेम पाहून त्यांना हर्ष होई. कारण तीं दोघें नातवाचें तोंड पहावयाला आतुर झाली होती.

उरुषाचें तें देवात

पण, रतिलालचा प्रणय आणि शृंगार ही दोन्ही इतकीं शारीरिक, इतकीं उद्दाम स्वरूपाचीं होती कीं, कांचनच्या प्रीतिविषयीच्या सगळ्या नाजूक भावनांचा त्यांच्या आवेगानें चक्याचूर होऊन गेला.

परंतु शेटाणीला मात्र वर्षांच्या आंत नातवाचें दर्शन घडलें.

पण, जयंताचा जन्म हा कांचनच्या वैवाहिक जीवनाचा अंत, त्या शृंगाराच्या उधाणाचा शेवटला क्षण ठरला. त्यानंतर पांच वर्षांत तिला आणखी तीन मुलें झालीं. पण, रतिलालची तिच्या विषयीची आसक्ति जी तेव्हांपासून कमी झाली, ती मात्र कायमचीच. त्याच्या नव्या मैत्रिणी किंवा सलग्नितल्या गायिका आतां पूर्वाप्रमाणें मधून मधून घरी येऊं लागल्या. कांचनला स्वतःच्या इच्छेविरुद्ध त्यांच्याशी आतिथ्यबुद्धीनें वागावें लागें; व तो

फारच प्यालेला असला, हणजे त्या मैत्रीचें आणि गायनाभिरुचीचें खरें स्वरूपहि केव्हां केव्हां तिच्या नजरेला येई.

त्यामुळे रतिलालविषयी जो उबग त्याच्या पहिल्या एकांत भेटीच्या प्रसंगी तिच्या मनांत उत्पन्न झाला होता, तो सारखा वाढतच गेला. इतका की, घरी येणाऱ्या त्याच्या मैत्रिणीच्या चाळ्यांकडे ती ज्या विरक्ततेनें दुर्लक्ष करी, तिचा बड्या शेठाणीला मनस्वी गम येई आणि ती तिला वारंवार म्हणे—

“तू जर रतीला या वेळीं आवरला नाहीस, तर तो पुन्हा कधीं लागायचा नाही तुझ्या हातीं —”

पण कांचननें सासूच्या त्या गगाकडे आणि बेतागाकडेहि दुर्लक्ष केले. रतिलालच्या जीवनाशी आपला जणुं कांहीं संबंध नाही, अशाच भावनेनें ती वागे; व त्याची एखादे वेळीं तिच्या सहवासांत रहावयाची लहर लागली, म्हणजे ती भोगाची बिगार कांचन उदास मनानें सहन करीत असे.

सासूच्या आणि आपल्या वैवाहिक जीवनाची ती परवड पाहून तिच्या मनांत येई, घड लागल्यावर केळ जशी कापून टाकतात, तशी सतति झाल्यावर खीला का नाही कापून टाकीत ? म्हणजे पुढे ते अपमानित, निष्फळ जिणे तर्गे तिच्या कपाळचे ठेलेल—

नवऱ्याचा तो स्वैराचार पाहून जरी तिचें मन आंतल्या आंत जळे, तरी तो आपला मनस्ताप एका शब्दानेहि तिनें कधीं व्यक्त केला नाही.

पण, तिने प्रेमस्वरूप स्वामीचा उपदेश घेतल्यावर जेव्हां रतिलालने एकदां तिच्या स्वामीजीवरील भक्तीचा कुचाळीने उद्देस केला, तेव्हां मात्र ती गगानें उदगारली—

“तुम्ही स्वतः जसे आहांत, तशीच इतर माणसं दिसतात तुम्हांला. तुम्ही कुणाबरोबर कुठं जातां याची चुकून तरी चौकशी करतं का मी कधी? मग तेंच स्वातंत्र्य तुम्ही मला का देऊं नये?—”

“तू भलत्याच स्वातंत्र्याची अपेक्षा करतस, कांचन ! किती झालं, तरी स्त्री ती स्त्री आणि पुरुष तो पुरुष—”

“हा तुमचा नियम इतर सामान्य स्त्रियांना लागू असेल. मला नाही—”

“तुं स्वतःला असामान्य समजण्याजोगं काय आहे तुझ्यांत एवढं?—”

“तं तुम्हीच स्वतःच्या मनाला विचारून पहा. तुम्ही इतक्या स्त्रियांचा अनुभव घेतलेला आहे आजवर की, मी त्यांच्यापेक्षा निराळी आहे की नाही हे तुमचं स्वतःचं मनच सांगू शकेल तुम्हाला चांगल्या गतीने—”

“जिला आपल्या असामान्यत्वाची इतकी घमेंड आहे, तिने लग्नाच्या पाशांत जखडून घ्यायला नको होतं स्वतःला—”

“मी लग्न का न कोणत्या परिस्थितीत केले, हे माहित आहे तुम्हाला चांगले. शिवाय मी स्वरोस्वर्गच लग्नाच्या पाशांत

जसदलेली आहे असं वाटतं का तुम्हाला ? तुम्हाला कधी आठवतंय कां मी तुमची वाट पाहत्याचं, चौकशी केल्याचं किंवा तुमच्यापासून कांहीं अपेक्षित्याचं ?—”

तिच्या त्या प्रश्नाने ती चिडला आणि उदगारला—

“कांचन, तुझे मन तरवारीच्या पात्यासारखं आहे. जो त्याला नाजूक समजून हाताळायला जाईल, त्याला रक्तवंबाल व्हावं लागेल—”

“माझं मन मूढचं तसं होतं असं वाटत नाही मला. त्याला इतकी तीक्ष्ण धार यायला तुम्ही स्वतःच कारण आहांत खगेखरी—”

प्रेमस्वरूप स्वामींचं त्या वेळीं मुंबईला फार माहात्म्य माजलं होतं. स्वामींचा रुबाव, वक्तृत्व, मनोगाहन, अंतर्ज्ञान आणि नजरानजर होतांच समाधि लावण्याची कला या गुणांमुळे त्यांनीं सुशिक्षितांवरहि आपली छाप उत्तम बसविली होती. ते स्वतःला प्रेममार्गी म्हणजे परमात्मा प्रेमस्वरूप आणि जगत प्रेममय आहे या तत्वांचे प्रवर्तक म्हणवीत. आपल्या या तत्वांचे धिवरण करण्यासाठी त्यांनीं संस्कृतांत एक उपनिषद लिहून तें इंग्रजी भाष्यासह प्रसिद्ध केलं होतं. तें अमेरिकेहून त्रिविजय करून परत आले, त्या वेळीं प्रेमलीला आणि प्रेममयी या दोन गौरकाय शिष्या त्यांच्या बरोबर असल्यामुळे, लोकांना ते दुसरे विवेकानंदच वाटले; व मुंबईच्या संपन्न वर्गांतिल रिकामटेकड्या चोचलेखार स्त्रीपुरुषांना त्यांची प्रवचने, अंतरंग मंडळांतिल (Inner Circle) संभाषणे, पूर्व जन्माची ओळख वर्गे गोष्टी हा एक नवा बुद्धिविलासाचा विषय होऊन बसला.

पण, स्वामीजीवर कांचन लुब्ध झाली, ती मात्र केवळ त्यांच्या आकर्षक व्यक्तित्वामुळे नव्हे; तर पहिल्याच भेटीत संमोहित करून तिची मनोव्यथा ज्या सहृदयतेने त्यांनी तिच्या तोंडून वदवली आणि नंतर तिला ज्या प्रेमाने दिलासा दिला, त्यामुळे तिची त्यांच्यावर भक्ति जडली. ते तिला वारंवार म्हणावयाचे, “माझ्या या दोन आवडत्या शिष्यांपैकीं तुझा पूर्व जन्मीचा अधिकार मोठा आहे; व माझे जीवितकार्य तुझ्या हातून पूर्ण होणार, असा ईश्वरी संकेत दिसतो. पण, तूं स्वतः मात्र आपल्या अधिकाराचे ज्ञान करून घेण्यासाठी कडक तपस्या केली पाहिजेस—”

त्या तपस्थेसाठीच कांचनने मांसाहार सोडला.

स्वामीजी तिला आपल्यासमोर बसवून समाधिस्थितीचा जो अनुभव देत, त्यामुळे तिच्या मनावरील भार हलका होऊन, तिला एक प्रकारची प्रसन्नता वाटे. प्रथम प्रथम ही समाधि केव्हां पंधरा मिनिटे, तर केव्हां अर्धा तास टिकत असे; व त्या वेळीं त्यांच्या युरोपियन शिष्यांपैकीं कोणीतरी एक तिथे हजर असावयाची.

पण एक दिवस स्वामीजी तिला म्हणाले, “कांचन, तूं आतां सर्व मर्यादा सोडून समाधीची पुढली अवस्था गांठली पाहिजेस—”

“सर्व मर्यादा सोडायच्या म्हणजे काय करायचं, महाराज ?—”

“पहिली मर्यादा कालाची. आतांपर्यंत जास्तीत जास्त अर्धा तासपर्यंत तूं समाधिस्थितीत रहात आली आहेस. पण यापुढे तूं वेळेचं बंधन झुगारून थायला हवंस. एरवीं तुला परमात्म्याच्या प्रेम-स्वरूपाचा साक्षात्कार होणार नाही. आणि अशी समाधि एकान्तांतच लावली पाहिजे—”

“एकांतांत ? म्हणजे आपल्या मदतीशिवाय समाधि लावण्याचा प्रयत्न करायचा मी ?—”

“वेढे, मी हजार असल्यानं एकांताला बाध येत नाही. गुरु आणि शिष्य हे अभिन्न आणि एकरूप आहेत अध्यात्मिक दृष्टीनं. शिवाय समाधिस्थितीतहि माच तुझ्या आत्म्याला सर्व कांशांतून बाहेर काढून कैवल्याचा मार्ग दाखविणार—”

स्वामीजी हंसून म्हणाले.

पण तो दीर्घकालिक एकान्त समाधीची कल्पना कांचनला कशीशीच वाटली. म्हणून ती स्वामीजींना कांहीं म्हणणार, तोंच ते बोलले—

“अशा प्रकारची दीर्घ काल समाधि लावण्याचा अभ्यास केल्याशिवाय तुला आपल्या पूर्व जन्माचं ज्ञान होणार नाही, कांचन—”

“पव जन्माच्या ज्ञानाचा आणि समाधीचा काय संबंध, महाराज ?—”

“पूर्वज्ञान आणि अंतर्ज्ञान ही दोन्ही समाधीनंच प्राप्त होतात, कांचन. समाधिस्थितीत दीर्घ काल राहिल्यावर आपल्या आत्म्यावरती या जन्मीच्या संस्कारांची, कर्मांची, स्मृतींची वगैरे जी आवरणे चढलेली असतात, तीं सगळीं एकामागून एक गळून पडतात आणि अशा रीतीने शुद्ध, निर्विकल्प झालेला केवलात्मा हा दिव्य सुपर्णाप्रमाणें मग भूत आणि भविष्य यांत स्वेच्छेनें संचार करूं शकतो—”

पूर्वजन्मज्ञानाची ही कल्पना कांचनला मोहक वाटली; व तिने एकान्त समाधिस्थितीचा अनुभव घेण्याचें ठरविलें.

प्रेमस्वरूप स्वामीची समाधीची पद्धत अगदीं साधी अस. ज्या व्यक्तीचा समाधी लावावयाची, त्या व्यक्तीला ते पद्मासन घालून आपल्यासमोर बसवीत; व आपल्या प्रखर तेजाळू दृष्टीत त्या शिष्याला किंवा शिष्यिणीला आपली दृष्टि मिसळावयाला सांगत. गुरुशिष्यांचें अशा रीतीने तात्कालीन झाल्यावर कांहीं मिनिटांतच त्या व्यक्तीचे दोळे मिटत आणि तिचें देहभान नष्ट होत असे. त्या अवस्थेत स्वामीजी त्या व्यक्तीशीं जें बोलत, आणि तिला जें कांहीं करावयाला सांगत, त्याचें कांहींहि स्मरण तिला त्या अवस्थेतून बाहेर आल्यावर उरत नसे. फक्त आपल्या श्रान्त गात्रांना आणि वस्त मनाला एक प्रकारची विश्रांति आणि शांति मिळाली, एवढें मात्र मागाहून त्या व्यक्तीला वाटे.

कांचनच्या एकांत समाधीचा काळ पहिल्या दिवशीं स्वामीजींनीं फक्त पांच मिनिटांनीं वाटविला. अशा रीतीने सात दिवस क्रमाक्रमानें समाधिकाल वाढवीत गेल्यावर आठव्या दिवशीं साय-काळीं जेव्हां ती तासाभरां देहास्थितावर आली, तेव्हां तिला असें वाटलें की, स्वामीजी त्या विविष्ट चेदनाची उट्टी आपल्या अंगाला लावतात, त्याचा उद्दाम गंध आपल्या भोंवतीं दगडळला आहे, आपल्या शरीराला आणि कपड्यांना येत आहे. त्यामुळे ती अस्वस्थ झाली आणि दुसऱ्या दिवशीं सकाळीं स्वामीजींना म्हणाली—

“या समाधिमुळे पूर्व जन्माचें ज्ञान हाईल, असं म्हणालां होतांत आपण. पण आतां आठ दिवस होऊन गेले, तरी समाधि

उतरल्यावर मला कोणत्याच प्रकारचे विशेष ज्ञान झाल्यासारखं वाटत नाही — ”

“ किती उतावळी आहेस तू, कांचन ! इतक्या सहजासहजीं का कुठं आत्म्याभोवतालची आवरण गळून पडत असतात ? ही समाधि म्हणजे अनुष्ठान आहे एक. तें पूर्ण झाल्यावर तुला ज्ञान होईल पूर्व जन्माचं—”

“ म्हणजे किती दिवस लागतील आणखी ?

“ आपण प्रतिपदेला सुरवात केली आहे. पूर्णिमेच्या मध्यरात्री सर्व देहभान गळून जाऊन आत्मा केवळ स्वरूपाला पोचल्यावर तुझ्या हृदयांत पूर्व स्थितिच्या ज्ञानाचा उदय होईल हळुहळू—”

“ पूर्णिमेचा आणि या समाधीचा संबंध काय ?—”

“ चंद्र हा मनाचा स्वामी आहे. शिवाय सूर्यदेह हा चंद्राच्या प्रभुत्वाखाली आहे. म्हणून पूर्णिमेच्या उत्तर रात्री पूर्व जन्माचं प्रथम ज्ञान होईल तुला—”

“ म्हणजे त्या दिवशीं सायंकाळीं मी जी समाधि लावायची, ती उत्तर रात्री उतरल म्हणतां ?—”

“ हो. पण त्या वेळीं ज्या आनंदाची प्रतीति तुला होईल, तो केवळ स्वसंवेद्य आहे, कांचन ! पुष्पावांचून सुगंध, प्रकाशावांचून तेज आणि नादावांचून संगीत यांच्या दिव्य ऊर्मींवर आत्मा हेलावत राहील तुझा ! त्या आनंदाची अनुभूति एकदां

घेतल्यावर तुला हा जन्म आणि या जन्मांतील लौकिकादि ईषणा तुच्छ वाटतील न त्या आनंदाशिवाय दुसरं कांहींहि सेव्य वाटणार नाही—”

“मी समाधिस्थितीत असतांना आपण माझ्याशीं कांहीं बोलता का ?—”

“हो तुझ्या आत्म्यावरली सगळी आवरण गळून पडून तो निर्विकल्प, केवल व्हावा, म्हणून मी सूचक बोलतो मधून मधून त्याच्याशीं—”

“पण, मला तर त्यांतलं कांहीं आठवत नाही मागाहून—”

“कसं आठवेल ? समाधिस्थितीतलं दोन आत्म्यांचं संभक्षण आणि संमीलन आहे तें. हें तादात्म्य प्रत्येक दिवशीं जस-जसं वाढत जाईल, तसतसा तूझा आत्मा मुक्त आणि केवल होईल—”

आपण समाधिस्थितीत असतांना स्वामीजी आपल्याशीं जें बोलतात, त्याची आठवण नंतर आपल्याला होऊं नये, ही गोष्ट कांचनला कशीशीच वाटली.

पण ती कांहीं बोलली नाही.

त्यानंतर एकादर्शाच्या दिवशीं सायंकाळीं स्वामीजींनी समाधि जरा उशीरानें लावली व ती उतगवयाला पूर्ण दोन तास लागले.

ती दीर्घकालीन समाधि उतरल्यावर कांचनला जर प्रथम कोणतो गोष्ट जाणवली असेल, तर ती ही की, स्वामीजी स्वतःच्या कपाळाला जो चंदनाचा दाट लेप लावीत असत, त्याचा चुरा आपल्या केसांवर पडला आहे.

तो चरा हाताला लागतांच तिच्या मनांत येऊं नये त्या शंका आल्या. पण स्वामीजींशीं त्यासंबंधीं एका अवाक्षरानेंहि न बोलतां ती मुकाट्यानें घरीं परत आली आणि तिनें निश्चय केला कीं, पुन्हा त्यांच्याकडे जावयाचें नाहीं.

पण तो निश्चय पाळणें सोपें नव्हतें.

दिवसभर तिला विशेष कांहीं वाटलें नाहीं. पण, जसजसा दिवस कळत गेला, तसतशी तिच्या मनाला विलक्षण ओढ लागली आणि शेवटीं ती रोजच्या वेळेवर स्वामीजींच्या दर्शनाला गेली.

पण समाधि लावण्याचा प्रसंग मात्र तिनें कांहीं तरी निमित्त साधून टाळला.

स्वामीजींनीं तिला कोणत्याहि प्रकारचा आग्रह केला नाहीं किंवा उत्सुकताहि दाखविली नाहीं. पण तिची ती साशंकता आणि अवस्थता मात्र ते जाळें लावून बसलेल्या फांसेपारध्याच्या जिज्ञासेनें न्याहाळीत होते.

दोन दिवस अशा बेचैन स्थितींत काढल्यावर कांचननें ठरवलें कीं, मुंबईला जोपर्यंत आपण रहात आहोंत, तोपर्यंत स्वामीजींचा

मोह कांहीं आपण तोडूं शकणार नाही. आणि ती मुलांना घेऊन गांवीं आली.

तरीहि तिच्या मनाला स्वस्थता लाभली नाही.

संध्याकाळ झाली म्हणजे तिचे मन कावरेबावरे होई, कसली तरी विलक्षण ओढ मनाला लागे आणि कोणते तरी अदृश्य पाश आपल्याला ओढीत आहेत, असे तिला वाटे. ती रात्री अंधरुणावर पडली, म्हणजे खोलीतल्या त्या अंधारांत स्वामीजींचे ते प्रखर, तेजाळ डोळे तिला दिसत, त्या डोळ्यांतून निघणाऱ्या किरणशलाका आपल्याला चहुंबाजूंनी वेढीत आहेत असे तिला भासे—

तिनें दिवा ठेवून निजण्याचा प्रयत्न केला, म्हणजे ताटकळलेल्या डोळ्यांवर जी मधूनच कांहीं वेळ सुस्तीची झांपड पडे, तींतहि तिला स्वामीजींचे ते आपल्यावर राखलेले तेजाळ डोळे दिसत.

दिवसा तिचा वेळ कसा तरी जाई. पण संध्येच्या लांबच लांब सावल्या भोंवतीं पसरूं लागल्या, आणि त्या सावल्यांतून निघालेली निशेची निविड काळोखी विश्वाला गिळूं लागली, म्हणजे तिच्या जिवाचा थरकाप होत असे. घांतील्या दीपज्योति आणि आकाशांतल्या दिव्यज्योति म्हणजे तिला स्वामीजींचे ते जिकडे नजर टाकावी तिकडे दिसणारे तेजाळ डोळे वाटत आणि त्या डोळ्यांतून बाहेर पडणारे प्रखर किरण आपल्या आत्म्याला, खुणावीत, बोलावीत, खेचून बाहेर ओढीत आहेत, असा तिला भास होई—

अखेर तिला निद्रानाशाचा विकार जडला आणि आपल्याला वेढ लागतें कीं काय असें तिला वाटूं लागलें.

पण आपली ही विलक्षण मनःस्थिति तिनें काणाला बोलून दाखविली नाही. इतकेच नव्हे, तर रतिलाल जेव्हा तिला एक दिवस म्हणाला—

“ कांचन, स्वामींचा नाद सुटलला दिसतोय तुझा अलिकडे ? ”

तेव्हा ती शांतपणे त्याला म्हणाली—

“ तुमची चूक आहे. तो नाद नव्हताच सुटला. स्वामींकडून आपल्याला कांहीं अध्यात्माची अनुभूति होईल असं मला वाटलं न म्हणून जात होतं मी त्यांच्याकडे—”

“ मग बिघडलं कुठं ?—”

“ बिघडलं नाही कांहींच. आपल्याला त्यांचा मार्ग परवडणार नाही असं मला वाटलं आणि मी सोडून दिलं त्यांच्याकडे जाणं—”

“ पण, तुझ्या प्रकृतीवर फार परिणाम झालेला दिसतोय त्याचा—”

“ माझ्या प्रकृतीवर परिणाम होण्यासारख्या इतक्या गोष्टी घडताहेत आपल्या घरांत माझं लग्न झाल्या दिवसापासून की, मी इतके दिवस जिवंत कशी राहिलं याचंच नवल वाटायला हवं तुम्हाला खरोखरी—”

तिचे तें उत्तर ऐकून रतिलालला संताप आला. पण तो कांहीं बोलला नाही.

त्या नंतर उन्हाळा सुरू होताच ती जी मुलांना घेऊन काश्मीरला गेली, ती रतिलाल आजारी पडल्याची तार आल्यावर मुंबईला परत आली.

त्याच्या मृत्यूने ती लग्नबंधनातून मुक्त झाली. पण गृह-बंधन मात्र अजून तुटले नव्हते. पण तेहि त्रुटण्याचा योग ती गांवी असतांना एक दिवस अचानक आला.

रतिलाल वारल्यावर ती मुलांसह तेथे येऊन राहिली होती. मुंबई तिला आतां अगदीं नकोशी झाली होती. पण त्या वेळीं दुसऱ्या एखाद्या रम्य ठिकाणी जाऊन राहणे वरें दिसले नसतें. म्हणून ती मुलांना घेऊन गांवीं येऊन राहिली.

नदीकांडच्या त्या माझ्या वंगल्यांत ती गद्दान असतांनाच थारले शेठजी कांहीं कामानिमित्त म्हणून तेथे आले. रतिलालच्या मृत्यूपासून ती त्यांच्यासमोर कधी जात नसे; व मुंबईप्रमाणें या वंगल्यांतहि तिची व्यवस्था अगदीं निराळी असल्यामुळे तिला इथेहि त्यांच्यासमोर जाण्याची गरज पडली नाहीं.

त्या दिवशीं रात्री ती नेहमीप्रमाणें बगीचांतून हिंडून परत आली आणि निजण्याच्या विचारांत होती. तोंच घोगऱ्या आवाजांत कोणी तरी आपल्याला हांक मारल्याचा तिला भास झाला.

म्हणून तिनें चटकन् टेबलावरला टोर्च उचलला आणि दार उघडलें.

तों शेठजी समोर उभे.

ती दागांतच उभी राहिली.

त्यांनी तिच्याकडे पाहून हास्य केलें आणि घोमऱ्या आवाजांत ते म्हणाले—

“ मला या वेळीं इथं आलेला पाहून तुला नवल वाटलं असेल नाहीं ? पण तुझ्या खोलीत इतक्या उशीरां दिवा दिसला म्हणून पाह्यला आलों मी मुद्दाम—”

त्यांची ती हंसण्याची तऱ्हा आणि तो घोमरा आवाज दोन्हीं तिला आवडलीं नाहींत. पण तिनें मर्यादिनें त्यांना म्हटलें—

“ मी आतांच वर्गाचांतून फिरून परत आलों न निजायच्या तयागीत होतें—”

आपल्या लढ, आंखूढ बाटांतील गोमेदाची अंगठी वरखाली कर्गीत शेंठजी म्हणाले—

“ तूं एकटी कां राहतेस इथं ? हे वय एकट्यानें रहाण्याचें नाहीं. मला माहित आहे, रतिलालनं तुला कांहीं सुख दिलं नाहीं. माथेरानला आपला बंगला आहे. तिथं तूं रहा. मी येत जाईन दर शनिवारीं मुलांना पाह्यला—”

त्यांनीं तिच्याकडे पाहून पुन्हा हास्य केलें.

पण ती कांहींच बोलली नाहीं.

त्यामुळे उत्तेजन येऊनच कीं काय ते पुढें म्हणाले—

“ मीहि आतां कंटाळलों आहे मुंबईला. पण माथेरानलां एकट्यानें जाऊन राह्यचं जिवार येतं—”

बोलतां बोलतां ते थोडे पुढें सरकले.

पण ती दारांतून हलली नाही.

तेव्हां त्यांनीं हात पुढें केला.

त्याबरोबर ती संतापानें उद्गारली—

“ मला कोण समजलांत तुम्ही ! पलिकडल्या बाजूला चौकीदार निजला आहे. जास्त गडबड कराल, तर त्याला हांक मारावी लागेल मला—”

तिचे ते शब्द कडकडतच त्यांच्या कानांवर आदळले—

आणि ते थोडे मार्गे हटून म्हणाले—

“ चौकीदाराची भीति कोणाला दाखवतेस ? तो कांहीं बेइमान नाही आपल्या मालकाच्या अंगावर उलटायला. आणि त्याला काय माहित नाही का तूं कशी आहेस तें ? नवरा जिवंत असतांना त्या स्वामीकडे रात्रीं दहा दहा वाजेपर्यंत जाऊन बसणारी तूं !— अख्ख्या मुंबईत बोभाटा झाला होता तुझ्या त्या गुरुभक्तीचा. त्या तुझ्या कर्मांमुळेच तर हाय खाष्टी रतिलालनं—”

त्यांनीं उच्चारलेलें तें शेवटलें वाक्य कानांवर पडतांच तिचें सगळें भान नष्ट झालें आणि आपल्या हातांतली टॉर्च तिनें त्यांच्या अंगावर उगारली.

त्याबरोबर ते झटकन बाजूला झाले आणि अत्यंत तुच्छतेनें हसून तिला म्हणाले—

“मी पूर्ण ओळखून आहे तुला. तू खूनसुद्धां करायला चुकायची नाहीस माझा. रतीला फशीं पाडून त्याच्या इस्टेटीसाठीं तूं लग्न केलंस त्याच्याशीं. आतां मीच एक कांटा उरलोय तुझ्या मार्गीत. पण, लक्षांत ठव, तूं जोपर्यंत सरळ होणार नाहीस, तोपर्यंत सुखानं अन्न खाऊं देणार नाहीं मी तुला—”

आण ते अंधारांत नाहीसे झाले.

ती दार लाऊन आंत आली.

सासऱ्याच्या विषयलंपटतेचं अनेक प्रकार तिनें ऐकले होते. तिची सासू रोज जेवतांना तिला आपल्या दुःखाचें पुराण ऐकवीत असे. पण, आज जो हा प्रकार घडला, त्यानें तिला आपल्या मस्तकावर आकाश कोसळल्यासारखें न पायाखालची धरणी दुभंगल्यासारखें वाटलें—

आपली प्रत्यक्ष सून, आपल्या एकुलत्या एका मुलाची विधवा, आपल्या चार परित्रया नातवंडांची अभागी आई—! जिचा नवरा मेल्याला अद्याप पुरते चार महिनेहि झालेले नव्हते!—तिला अपरात्रीं एकटी गांठून तिच्याशीं हे वर्तन ! माणसें विषयलंपट झालीं, म्हणून काय ती इतकी दुष्ट, इतकी नीच होतात ?

ती सारी रात्र तिनें तळमळत, विचार करण्यांत बालवली.

आणि दोन महिन्यांच्या आंतच तिनें स्वतःच्या वडलांच्या मदतीनें आपली सगळी स्वतंत्र व्यवस्था करून घेतली.

पण, ती स्वतंत्र झाली, तरी तिच्या मागला शेठजींचा ससेमिता कांहीं सुटला नाही. ती मुंबईला असली काय, गांवी गेली काय किंवा अन्यत्र कुठें जाऊन राहिली काय, त्यांची माणसें सारखी तिच्या पाळतीवर असावयाचीं आणि तिला मतावून सोडण्यासाठी ते स्वतः फोनचा दुरुपयोग करीत, तां वेगळ्याच. तिला साधल्यास दुर्वर्तनी उगवावे आणि मुलें आपल्या ताब्यांत घ्यावीत, म्हणून त्यांनीं कांहींहि करावयाचें शिल्लक ठेवले नाही.

त्या पद्धतशीर छळाला ती अगदीं कंटाळून गेली होती. पण, त्या छळाविरुद्ध कुठें शब्द काढण्याची सोय नव्हती आणि त्याला आळा घालण्याचाहि कांहीं उपाय नव्हता—इतका तो छळ सूक्ष्म आणि अप्रत्यक्ष होता.

हें सगळें तिच्या मनात आलें आणि तिला वाटलें, आजपर्यंत मुकाट्यानें भांगलेल्या त्या छळाचा पाढा काय आतां या नवरल्या मुझाफरापुढें वाचावयाचा ? त्याचा आणि आपला काय संबंध ? आणि हा वृणास्पद कथा त्याला सांगून तरी काय फायदा ? नवऱ्यानें आणि सासऱ्यानें आपल्यावर केलेले किळसवाणे आरंभ, भ्रतःच्या हृदयाच्या त्या साऱ्या वहात्या जखमा !—त्या या बडीभराच्या सहचराला उघड्या करून दाखविण्यांत काय स्वारस्य आहे ?

आपण लग्नाची हकीकत त्याला सांगितली, तीच मुळीं चूक केली.

पण चूक तरी कशी म्हणावी ? आजपर्यंत गेल्या सात आठ वर्षांच्या आपल्या सार्वजनिक आयुष्यांत कितीतरी स्त्रीपुरुष आपल्याला भेटले, त्यांच्याशीं आपला जेहसंबंधहि त्याला आणि त्यांच्या-

पैकी कांहीबराबर आपण अनेक दिवस एकत्रहि राहिलों आहोंत-
पण त्यांपैकी कोणालाहि आपली मनोव्यथा जाणवली नाही, आपल्या
हृदयाची निर्गाठ दिसली सुद्धा नाही.

आणि हा मुशाफर तरुण !— यानें नेमका त्या निर्गाठीवर
हात ठेवला. जग जिला सुखवैभवांत लोळणारी चैनी, चोचलेखोर
विधवा समजत आले, त्या आपली मनोव्यथा या अनोळखी मुशाफरानें
अचूक ओळखली. त्याच्यापाशीं हृदय मोकळें करून जर गेलीं सोळा वर्षें
भोगलेला हा दुर्वह जीवनभार हलका करावयाचा नाही, तर आतां बोला-
वयाचें तरा कोणाशीं ?

आजपर्यंत जुन्या गोष्टी आठवून तिनें एकान्तांतसुद्धां कधीं अश्रु
गाळले नव्हते. मनाचें तें स्मृतिकपाट तिनें जणुं कायमचें बंद करून
टाकलें होतें. पूर्वजन्मीच्या संचिताचे परिणाम मनुष्य भोगीत असला,
तरी त्याची आठवण किंवा जाणीव जशी त्याला अजिवात नसते,
तशी अवस्था झाली होती जणुं या वावर्तीत तिच्या मनाची.

पण, आज त्या आठवणींचं मनांत उठलेलें काहूर तिला असह्य
झालें आणि तिच्या डोळ्यांतून अश्रूंच्या धारा वाहूं लागल्या.

६

तीं दोघें फिरावयाला निघालीं, त्या वेळीं सूर्य क्षितिजावर झपा-
ट्यानें उतरत होता; व पूर्वेला चंद्राचें पूर्णप्राय बिम्ब हळुहळू

वर चढत होतें. वाळून विरलेलें पान उन्हांत वर धरलें असतां जशी त्याची प्रत्येक रेषा न रेषा दिसावी, तसे त्या निष्प्रभ चंद्रबिंबावरले सगळे डाग स्पष्ट दिसत होते. मावळत्या शरत्सूर्याच्या अरुणप्रभेचे पराग हवेंत सर्वत्र उधळलेले असल्यामुळें आंच्याच्या आणि मोहाच्या दाट काळसर पर्णभागाला सुद्धां निराळीच कांति आली होती.

त्या सांनेरी सुखोष्ण उन्हांत तिचा हिरवा पोषाख फार सुंदर दिसत होता. जरीच्या काढ्या असलेली किंवा हिरव्या रंगाची रेशमी साडी ती नेसली होती; व पायांत जे कलाबतूचें काम केलेले हिरवे सँडल तिनें घातले होते, त्यांतून तिच्या लाल नाजूक टांचा हिरव्यागार दळांतून बाहेर डोकावणाऱ्या कमळाच्या आरक्त कळ्यासारख्या दिसत होत्या. शुभ्र सुवर्णाच्या (Platinum) तारेंत गुंफलेलीं जेडचीं हिरवीं कर्णकुंडलें तिनें कानांत घातलीं होती. सिंगापूरला असलेल्या तिच्या एका डॉक्टर मित्रानें वाढ-दिवसाची भेट म्हणून तां चिनी कर्णकुंडलांचा जोड नुकताच तिला पाठविला होता.

त्यानें पांढऱ्या शुभ्र तुमानीवर अर्धबाह्यांची तंग जर्सी घातली होती; व हातांत जी चामड्याच्या मुठीची छोटी काठी घेतली होती, तिचा प्रयोग तो मधून मधून अंगाला झोंवणाऱ्या झाडांच्या फांद्यांवर करित होता.

त्यांच्यापुढें उड्या मारीत चाललेला जिम स्वर्गीच्या मागून धांवत होता.

वातावरण अगदीं शांत होतें. झाडांच्या दाट पानांतून विलक्षण कलकल करीत घरट्यांत शिरण्याच्या गढबडींत असलेले पक्षी किंवा

सोत्कंठ आवाज करित आकाशांतून उडत जाणारी बगळ्यांची रांग यांच्याकडून होणारा त्या शांततेचा भंग, गाण्यांतील स्वर्जाच्या स्वरासारखा, मनाला उत्सुक करित होता.

“आपण सूर्य मावळपर्यंत टेकडीवर हिंदू न मग तलावाच्या पायऱ्यांवर जाऊन बसू—”

“का ? तुझाला इतका फिरायचा कंटाळा आहे का ?—”

“फिरायचा कंटाळा आहे असं नाही. पण या उन्हात तापलेल्या टेकडीवर फिरण्यापेक्षा चांदण पडल्यावर गमसागवर जाऊन बसणं जास्त सुखावह होईल—”

ती हसून म्हणाली.

पण तिच्या तोंडावर श्रुतिता स्पष्ट दिसत होती.

म्हणून त्याने म्हटलं—

“ठीक आहे. थोडा वेळ फिरून मग तलावावर जाऊन बसू—”

दुपारी अर्ध्यावरच आपणून सोडलेली तिची जीवनकहाणी ऐकण्याची त्याला विलक्षण उत्कंठा होती. पण तिच्या डोक्याच्या कोपऱ्यांना आलेला तालपणा आणि त्यांच्याभोवती पडलेली फुगीर काळी वर्तुळं तिला झालेल्या मनस्तापाची साक्ष देत होती. त्यामुळे तिला काहीच विचारण्याचा हिऱ्या त्याला होईना. पण रस्त्याने मुकाट्याने चालणंही त्याला बरं वाटतं. म्हणून त्याने अखेर विचारलं—

“तुमचीं मुलं बरोबर असतात का नेहमीं तुमच्या ?—”

“ हो. जगांत तेवढाच एक विरंगुळा आहे मला. माझा थोरला मुलगा दूनच्या लष्करी विद्यालयांत न धाकटा नाशिकच्या लष्करी शाळेंत असतो. मुली मात्र माझ्या जवळ रहातात नेहमी—”

“ तुमच्या मागं संसाराचा व्याप आहे न निरनिराळ्या संस्थांतहि काम करतां तुम्ही. तरी विसर पडत नाही तुम्हाला आपल्या परिस्थितीचा !—”

“ तीं कामं म्हणजे करमणूक आहे निव्वळ एक. निरनिराळ्या संस्थांचे चालक माझ्याकडे येतात ते पैशाच्या लोभानं; न मलाहि रिकामटेकडा वेळ घालवायला साधन हवं म्हणून मी त्या संस्थांचा अध्यक्ष किंवा उपाध्यक्ष होतें. पण, त्या कार्यांत इतकं कांहीं सामर्थ्य नाही की, जें माझें मन व्यापून टाकून त्याला भोंवतालच्या परिस्थितीचा विसर पाडील. मला पुष्कळदां वाटतं की, आपल्या धर्मांत जी पूर्व संचिताची कल्पना आहे, ती बरोबर असो वा नसो, पण या आयुष्यांतलं संचित मात्र आपला जन्मभर पाटपुगवा करतं—”

“ तुमच्या गुरूंनीं तुम्हाला हें ज्ञान दिलं का ?—”

“ छे ! हें ज्ञान थायला गुरू कशाला हवेत ! माझ्या मनालाच तें गेल्या सोळा वर्षांच्या अनुभवानें झालं आहे. पतीच्या मरणानंतर मी स्वतंत्र होईन, असं वाटलं हातं मला. मी एकटी असतं, मुलाबाळांचा पाश माझ्यामागं नसता, तर कदाचित् मी सुटलें असतें विवाहामुळं उत्पन्न झालेल्या परिस्थितीच्या तावडींतून. पण मुलांसाठीं मला पैशाकडे पहावं लागलं आणि मुलं न पैसा यांच्यामुळं मी अडकून पडलें आहे या कोंडींत. मुलं हा वैवाहिक जीवनाचा वारसा. त्यामुळं वैधव्य

येऊनहि संसाराचा भोग सुटला नाही. पत्नी आणि माता या दोन्ही नात्यांच्या जबाबदारीचं ओझं मरेपर्यंत वहावं लागणार आहे मला—”

“पण हें ओझं संसारांत पडलेल्या प्रत्येकच स्त्रीला वहावं लागतं नाही कां? त्याबद्दल कुरकूर करून कसं चालेल?—”

“मी कुरकूर करित नाही. फक्त वस्तुस्थिति सांगतें. स्त्री आणि पुरुष यांच्यांत जर कांहीं फरक असेल, तर तो हा कीं, निसर्गानं जीवन-सातत्याचे सगळी जबाबदारी स्त्रीवर टाकली आहे. पुरुष संसारांत राहूनहि स्वतंत्र असतो. पण संसारी स्त्रीला निसर्गानंच मुळीं स्वातंत्र्य नाकारलं आहे. सृष्टीच्या सातत्याचं आणि संसाराचं ओझं वाहाण्यासाठीच जणु स्त्रीचा जन्म आहे—”

“तुम्ही फार कडवटपणानं बोलतां आहांत स्त्रीजन्माविषयी -”

“कां बोलूं नये? मीं जिवंत असतांना माझ्या पतींची चैन कधी थांबली नाही. पण जगाच्या दृष्टीने मी आज स्वतंत्र आणि संपन्न असूनसुद्धां मला मात्र कोणत्याहि प्रकारचं स्वातंत्र्य घेतां येत नाही. आपल्या प्रत्येक कृत्याचा मुलांच्या जीवनावर काय परिणाम होईल हा विचार क्षणोक्षणीं मला अडवतो. खरंखरी पुरुष हा स्वतःसाठीं जगतो. पण स्त्री ही मात्र पुढल्या पिढीसाठीं जगत असते—”

“मला वाटतं, तुम्ही स्वतःच्या कल्पनेनं उगाच ओझं फुगवलंय आपल्या जबाबदारीचं. तुमच्या परिस्थितींतल्या कितीतरी स्त्रिया मी चैनीत आयुष्य घालवतांना पाहिल्या आहेत—”

“खरं आहे तमचं म्हणणं. समाजांतील सुसंस्कृत समजल्या जाणाऱ्या संपन्न वर्गाच्या वरच्या श्रेणींत अशा सुखविलासी चंडोल

स्त्रिया फार दृष्टीला पडतात आलिकडे आणि मलाहि त्यांपैकींच एक समजतात पुष्कळ लोक ! पण अशा भोगलोलुप स्त्रियांचं जीवन खरोखरीच सुखी असतं का ? त्या जीविनांत चहाण्यासारखं कांहीं खरोखरीच असतं का ? पापापुण्याच्या आणि नीतिअनीतीच्या जुन्या रूढ कल्पना जरी सोडून दिल्या, तरी आपल्या मुलाबाळांना, आपल्या भोंवतालच्या माणसांना आपल्याविषयीं आदर वाटेल, असं तरी वर्तन असायला नको का आपलं ? आपल्या भोंवतालच्या माणसांनीं आपल्या-विषयीं तुच्छतेनं बोलावं, आपल्या मुलाबाळांना आपल्याविषयीं आदर वाटूं नये, ही स्थिति कोणत्या स्वाभिमाना, कोणत्या खरोखरी सुसंस्कृत स्त्रीला रुचेल ? माझ्या मुलांनीं साशंक नजरेनं आणि तिरस्कारानं माझ्याकडे पहाण्यापेक्षां मरण पुरवेल मला तरी ! — ”

“ तुमच्या या कल्पनांमुळं व तुम्ही कोंडमारा करून घेतला आहे स्वतःचा — ”

“ हो. पण सुखाच्या लालसेपेक्षां ज्यांना कर्तव्य आणि जबाबदारी यांचं महत्त्व जास्त वाटतं, त्यांच्या आयुष्याचा नेहमींच कोंडमारा होतो नाही तरी — ”

“ मग तुम्ही मनाला लावून का घेतां इतकं सगळं ? — ”

“ त्याचं कारण आहे. मी इतक्या कांटेकोरपणानं वागूनहि मला सुखानं अन्न खाऊं देत नाहीत माझे पूर्वजन्मीचे दावेदार ! — ”

तिनें तें वाक्य इतक्या त्वेषानें उच्चारलें कीं, तो विषय पुढें चालविण्यांत स्वारस्य नाही असें त्याला वाटलें आणि त्यानें तिला विचारलें —

“ तुम्ही मर्चाशीं आपल्या गुरूंविषयीं सांगणार हातात मला — ”

“ हो. आपण रामसागरावर जाऊं या आतां. तिथं गेल्यावर सांगतें मी पुढली हकीकत तुम्हाला — ”

आणि ती रंगेच परत फिरली.

सूर्य आतां बुडाला होता. फक्त त्याच्या प्रभेनें उजळलेल्या पश्चिम क्षितिजावर एका काळसर दग्याच्या आडून त्याच्या परावर्तित किरणांचे फवारे, कारंजाच्या भागांप्रमाणे, वर उसळले होते. शुद्धीवर येत असलेल्या मूर्च्छिताच्या विवर्ण चेहऱ्यावर जसें रक्त खेळूं लागावें, तशी त्या निस्तेज चंद्रबिम्बांत हळुहळू सुषमा भरत चालली होती; व त्या प्रभाणांत तें बिम्ब आकुंचित होत चाललें होतें. वातावरणांतील प्रत्येक अणुणु, झाडाचें प्रत्येक पान न पान आणि ठिकठिकाणीं वाळून पिवळें पडत चाललेंलें ढोंगपटागवरील गवत त्या तेजोरासांत न्हाऊन प्रसन्न दिसत होतें.

पलिकडल्या मैदानांत जीं छोटीं छोटीं गांवें पाणवठ्याच्या आश्रयानें दोन तीन मैलांच्या अंतरावर बसलीं होती, त्या गावांतल्या झोंपड्यांतून निघणाऱ्या धुराच्या लहान लहान सर्पाकृति वेटाळ्यांचा तबंग सालच्या सखल हवेंत पसरत होता. ठिकठिकाणचीं तळीं आणि पानमळे मात्र त्या सायंप्रकाशांत अद्यापहि चकाकत होते.

तीं दोघें झपाट्यानं चालत रामसागराकडे आलीं आणि पाण्यालगत असलेल्या पायऱ्यांवर बसलीं. इतका वेळ त्यांच्यापुढें धांवत, उड्या मारित चाललेल्या जिमला मात्र हा नवा कार्यक्रम आवडला

नाहीं. तो पाण्यांत बुडालेल्या पायरीवर जाऊन उभा राहिला आणि शेपटीचा गोंडा हलवीत आपल्या धन्याकडे पाहत त्याने चमत्कारिक लाडका आवाज काढला.

त्याची अपेक्षा अर्शा होती की, तो खुणेचा आवाज ऐकतांच आपला धनी नेहमीप्रमाणे आपल्याला पाण्यांत उडी टाकावयाला सांगेल.

पण त्याच्या त्या चाळ्यांकडे धनंजयचं मृळीं लक्षच गेलं नाही. तो आपल्याच विचारांत व्यग्र होता.

आपल्या शेपटीचा गोंडा हलवीत जिम त्याच्याकडे उत्सुकतेनें पहात होता. शेवटीं तो कंटाळून थोडा वेळ गुगुरला आणि उडी मारून झाडींत नाहीसा झाला.

क्षितिजावरलें तें किंचित् अपुरें चंद्रबिम्ब आतां तेजानें गरगरून पिवळें पिवळें दिसत होतें. त्याचा सौम्य प्रकाश तलावाच्या सपाटीवर पडला होता; व झोपेत असलेल्या तान्हुल्याच्या छातीप्रमाणें तें चक्काकणारें पाणी साखें खालींवर होत होतें.

कांचन अमदीं स्तब्ध होती. तें दृश्य पहातां पहातां तिचे डोळे पाण्यानें भरून आले.

तिच्या मनांत आलें, सोळा वर्षांपूर्वीं याच जागीं, याच वेळीं आपले डोळे पाण्यानें भरून आले होते. तेव्हां रतिलालनें आपले हात धरून आपल्याला विचारलें—

“ कांचन, असं काय करतेस ? कुणाची आठवण झाली तुला इथं आल्यावर ? — ”

त्या वेष्टीं कुणाचीहि आठवण आपल्याला झाली नव्हती. आपले डोळे अगदीं अकारण भरून आले होते. पण आज, आज ? —

तांच धनंजयनें तिनें गुढगयांवर अंजली करून ठेवलेले हात एकदम धरले आणि तिला म्हटलें —

“तुझी निष्कारण कोंडमारा करून घेतलाय आपल्या मनाचा—”

त्याच्या त्या अनपेक्षित स्पर्शाने ती दचकली. पण तिनें त्याच्या हातांतून आपले हात सोडवून घेतले नाहीत किंवा कोणत्याहि प्रकारची उत्सुकताहि तिच्या वर्तुतीत उत्पन्न झाली नाही.

फक्त तिच्या डोळ्यांतून अश्रु ठिन्नकूं लागले.

कांहीं वेळाने ती त्याला म्हणाली—

“धनंजय, आज मी घरून चांगल्या मुहूर्तावर निघालें नाही असे वाटतं मला ?—”

“कां बरं ? —”

“मी आजवर ज्या मोगी कुणाशीं कधीं बोललें नाही, त्या तुमच्याशीं बोलतें आहे मी मघांपासून—

“पण त्यांत वाईट काय आहे ?—”

“वाईट इतकंच आहे कीं, माझा स्वतःच्या मनावरला ताबा आज सुटलाय—”

“ आपलं दुःख दुसऱ्याला सांगणं म्हणजे स्वतःच्या मनावरला ताबा सुटणं आहे असं वाटतं का तुझाला ?—”

“ हो. आपलं दुःख दुसऱ्याला सांगून मन हलकं करावसं वाटणं हा मानसिक दुबळेपणाचाच प्रकार आहे एक—” *93 is but a name*

“ छे ! कांहीं तरीच समजूत आहे तुमची ही. तुम्हीं माझ्याशीं या गोष्टी बोलल्यानं काय नुकसान होणार आहे तुमचं ?—”

“ तुम्ही व्यापारी असल्यामुळं व्यावहारिक नफा नुकसान पहातां, धनंजय ! पण मी आजच्या या प्रकाराचा विचार करतं, तो मागल्या पुढल्या सगळ्या गोष्टी लक्षांत घेऊन करतं आहे. मी आजपर्यंत अशा रीतीनं कुणाशीं वागलं नाही, कुणाच्या आहारीं कधीं गेलं नाही. म्हणून मला वाटतंय कीं, आज आपलं मन एकाएकीं दुबळं झालंय. रक्तदाब असह्य झाल्यामुळं जशी मेंदूची शीर अकस्मात् तुटून मनुष्य एकदम कोसळून खालीं पडावा, तशी झाली आहे आज माझ्या मनाची अवस्था—”

तो कांहीं बोलला नाही.

त्याच्या हातांत असलेले तिचे ते मृदुमांसल हात थरथरत होते.

कांहीं वेळानें आपले हात सोडवून घेऊन ती म्हणाली,
“ मी मर्णाशीं अर्ध्यावर सोडलेली हकीकत पुरी करतं आतां—”

आणि तिनें प्रेमस्वरूप स्वामींचा आपल्याला आलेला अनुभव, रतिलाल वारल्यावर सासऱ्यानें आपल्याशीं केलेला अतिप्रसंग, नंतर

आपण त्याच्याशीं करून घेतलेली कायदेशीर फारकत वगैरे सगळ्या गोष्टी त्याला सांगितल्या.

तो मुकाट्यानें ऐकत होता.

ती त्वेषानें त्याला ती सगळी घृणास्पद कहाणी सांगत होती.

तें सगळें सांगून झाल्यावर एक उसासा टाकून ती म्हणाली—

“ माझी हकीकत ऐकायची म्हणजे मानवी स्वभावांतली सगळी दुष्टता आणि नीचता यांचें प्रदर्शन पाहाण्यासारखें होतं. समाजाच्या अगदीं वरच्या श्रेणींतली संभावित, सुसंस्कृत न उदार समजली जाणारी माणसं किती उलट्या काळजाचीं असतात, याचा मासला आहे तो एक. ती हकीकत सांगणारालाहि लाज न दुःख आणि ऐकणारालाहि लाज न दुःख. म्हणूनच मी तुम्हांला म्हणत होतें कीं, ही रामकहाणी सांगण्याचा आग्रह करूं नका तुम्ही मला. पण तुम्ही हद्दी न मनस्वी आहांत, धनंजय. तुम्ही अखेर सांगायला लावलेत सगळें कांही मला ”—

त्यानें पुन्हा तिचे हात आपल्या हातांत घेतले आणि तो झणाला —

“ मला असं वाटतं, तुम्ही फार चांगल्या आहांत. त्याचा हा सगळा दुष्परिणाम आहे. या जगांत फार चांगले राहून निभत नाहीं — ”

“ मग मी वाईट व्हावं झणतां यापुढं ? — ”

तिनें हंसून विचारलें आणि ती उठून उभी राहिली.

“ छे ! मुद्दाम वाईट होण्याचीहि गरज नाही. फक्त तुम्ही आपल्यांतला फाजील चांगुलपणा तेवढा काढून टाका. तुम्ही हसू नका. मी मनापासून बोलतो आहे अगदीं. जगानं कधींच कुणाच्या निर्भळ चांगुलपणाचं चीज केलेलं नाही आजवर — ”

त्याचा तो उद्गार ऐकतांच तिने त्याच्याकडे डोळीं विस्फारून पाहिलें आणि त्याला विचारलें —

“ धनंजय, तुम्ही क्षणतां तें खरं आहे. पण, आपण जें चांगलं राह्यचं, तें स्वतःच्या समाधानासाठीं कीं जगानं भलं क्षणावं क्षणन ? — ”

“ दोन्ही उद्देशांनीं. तुम्ही इतक्या चांगल्या आहांत, तरी जग तुमच्याकडे शंकेखोरपणानं पहातंच ना ? मग उपयोग काय तुमच्या चांगुलपणाचा ? — ”

३३३३३३ ४५४४
४५४४२३४४

“ जगाला उपयोग नसेल, पण भला आहे. मी चांगली आहे असं जोपर्यंत मला स्वतःला वाटतंय, तोपर्यंत निदान माझं मन तरी मला खाणार नाही. आणि तेंच समाधान मी मुख्य समजतें. त्या समाधानांत जो निर्भयतेचा आनंद आहे त्याचं मोल प्राणांची किंमत देऊन सुद्धां करतां येणार नाही, धनंजय ! — ”

३४४४२३४४

ते शब्द उच्चारतांना तिच्या डोळ्यांत एकदम उफाळलेली लक्षाकी पाहून तो क्षणैक दिपून गेला.

५४४४४४४४
५४४४४४४४

पण लगेच ती अगदीं सौम्य आवाजांत म्हणाली—

५४४४

“ पण मला सुद्धां केव्हां केव्हां वाटतं कीं, या सगळ्यां बोलायच्या गोष्टी आहेत, धनंजय. तुम्ही म्हणतां तेंच खरं. जगाचे आघात सोशित आपलं चांगुलपण टिकवायला फार किंमत द्यावी लागते—”

“ ती किंमत तुम्ही इतके दिवस दिलीत, तेवढी पुरे झाली असं नाही का वाटत आतां तुम्हांला ?—”

तिच्या त्या खेदपूर्ण उद्गारानें तो भानावर येऊन म्हणाला.

जणुं कांहीं तिच्यांतला तो दिव्यांश लुप्त झाल्यामुळें त्याला धाग आला आणि त्यानें म्हटलें—

“ आपण ज्याला चांगुलपणा म्हणतो, तो सापेक्ष आहे. निर्भयतेत, स्वतःच्या मनाशी प्रामाणिक असण्यांत एक प्रकारचा आनंद आहे, यांत शंकाच नाही. पण त्या आनंदासाठीं काय आपल्या जीवनाचा कोंडमारा करून ध्यायचा ? सगळा जन्म काय एकाकी पिचण्यांत घालवायचा ? तुमच्या या विचित्र कल्पनांमुळेच तुम्ही स्वतःला दुःखी करून घेतलं आहे—”

ती कांहीं बोलली नाही. आपले डोळे पुन्हा भरून येत आहेत, असें तिला वाटलें आणि ती हळुहळू पायऱ्या चढावयाला लागली.

त्यानें मागे पाहिलें—

जिम कुठेंच दिसेना.

म्हणून त्यानें शीळ घालून हांक मारली.

“ जिम्, जिम् — ”

त्याबरोबर सशाचें पिलू तोंडांत धरलेला जिम झाडींतून धांवत त्याच्यापुढें आला. त्याच्या तोंडांतल्या त्या लोळ्यागोळा झालेल्या पिलाच्या रक्ताचे थेंब भुईवर ठिबकत हांते.

“ हे काय केलंस गाढवा ? — ”

त्यानें रागानें त्या कुड्याला झटलें.

त्याबरोबर वरच्या पायरीवर असलेल्या कांचननें मागें वळून पाहिलें आणि तिच्या तोंडून उद्गार निघाला—

“ अरेरे ! यापेक्षां आपण तलावावर आलों नसतों तर बरं झालें असतं — ”

जिमनें तें अर्धमलें पिलू तिथेंच पायरीवर टाकलें आणि तो उड्या मारित त्या दांवांच्यापुढें धांवला.

दांवेहि अगदीं स्तब्ध हांतीं.

वर अंगणांत येतांच एकदम सुवासाचा दरवळ वाऱ्याच्या झुळकेबरोबर त्यांच्या अंगावर आला. तेव्हां त्यानें विचारलें —

“ कसला विलक्षण सुवास आहे हा एवढा ? — ”

“ चित्रांगाचीं तीं तांबडीं पांढरीं फुलं दिसताहेत ना, त्यांचा सुवास आहे हा — ”

“ पण दुपारीं जेव्हां मी या फुलांचे घोंस तोडले, तेव्हां मुळींसुद्धां वास येत नव्हता त्यांना — ”

“ त्या फुलांना फक्त रात्रीच वास येतो; न तो इतका मादक असतो की, मन अगदी बेचैन होऊन जातं त्याच्या दर्पानं — ”

ती दोघें कमानीजवळ येतांच चित्रांगाच्या फुलांचे ते पांढरे तांबडे झुबके हिन्यामाणकांच्या घोंसांसारखे त्या चांदण्यांत चमकतांना त्यांना दिसले. त्यानें त्या फुलांचे तीन चार घोंस तोडले आणि ते ओंजळीत घेऊन त्यांचा वास घेत तो तिच्या खोलींत आला.

ती खिडकीजवळ उभी होती; व खिडकीच्या खाली जी निशिगंधाचीं सोळा पाकळ्यांचीं टपोरीं पांढरीं शुभ्र फुले आपला उद्दाम गंध वाऱ्यावर उधळीत होती, त्यांच्याकडे पहात होती.

पलिकडे रामसागराचा अथांग रम्य विस्तार चंद्रप्रकाशांत अगदीं शांत दिसत होता.

तो हळूच तिच्या मार्गे येऊन उभा राहिला.

तिच्या डोक्यांतून अभ्रु ठिबकत होते.

खिडकीच्या कट्ट्यावर ठेवलेले तिचे हात त्यानें हळूच आपल्या हातांत घेतले.

त्याबरोबर ती आतंरवानें उद्गारली—

“ नको, नको, धनंजय ! मला एकटीलाच राहूं या आतां — ”

कांचन हळूच त्याच्या जवळून उठली आणि बाहेर अंगणांत आली.

चंद्र आतां पश्चिम क्षितिजावर उतरला होता; व त्याच्या त्या तिरप्या चांद्रण्यांत झाडांच्या लांबच लांब सांवल्या एकमेकांत मिसळून जाऊन अंगणांत सर्वत्र अंधार पसरला होता.

फुलांच्या सुगंधाचा दग्वळ हवेंत अद्याप कायम होता. पण त्याच्यांतली मादकता मात्र आतां लोपून गेली होती.

डाकबंगल्याभोंवती पसरलेल्या त्या भयाण, काळोखी शांततेचा भंग रामसागराच्या लाटांचा आवाज सारखा करित होता. सगळी सृष्टि या वेळीं साखरझोपेंत होती. फक्त रामसागराचें अर्धांग गणी मात्र सारखें थाड थाड करित होतें.

जणुं धरित्रीच्या विशाल हृदयाची ती धडधड अखंड कानां मर येत होती.

कांचननें तांडावर आलेले केस मागें सारले आणि ती पायऱ्या झराझर उतरून तलावाच्या कांठीं आली.

रामसागराच्या अर्ध्या अधिक भागावर गडद काळोख पसरला होता; व पूर्वेकडल्या कोंपऱ्यांतील थोड्याशा भागावर चांदणें तळपत होतें. काळ्या माणसाच्या अंगावर जसा एखादा कोडाचा पांढरा पट्टा असावा, तशी ती तलावाची प्रकाशित बाजू दिसत होती.

तें चमत्कारिक दृश्य पाहून कांचनच्या मनांत आलें, काळोख हा केव्हांहि भयाणच. पण, निळ्या अश्रोग पाण्यावर जेव्हां तो पसरतो, तेव्हां मृत्यूची ही भीषण छायाच जणुं जीवनावर पसरली आहे, असें मनाला वाटतें.

पाणी सारखें थाड थाड करित हांतें आणि तिच्या मस्तकांतहि त्या एकच एक प्रश्नाचा घण सागसा धाव घालीत होता.

धनंजयच्या श्रांत गात्रावर निद्रेची झांपड पडून तिच्या अंगाभोवतालचा त्याचा बाहुपाश सैल होताच त्याच्या स्पर्शसंमोहांतून तिचें मन बाहेर पडलें आणि तिच्या हृदयांत तो एकच एक प्रश्न खवळून उठला —

“ आज आपल्या हातून हें काय घडलें ? — ”

“ रतिलालच्या मरणापासून गेली सात आठ वर्षे आपण किती रुबावांत, किती दिमाखांत काढली आणि आज हें आपल्या हातून काय घडलें ? — ”

आज घडलेला हा प्रकार कदाचित् कोणाच्या लक्षांतहि येणार नाही. कारण, तो मध्यरात्रीं सर्वत्र अगदीं सामसूम झाल्यावर

आपल्या खोलीत आला आणि पहाटे जाग आल्याबरोबर पुन्हा उठून स्वतःच्या खोलीत जाऊन निजेल.

चौकीदार आणि खानसामा यांच्या मनांत फार तर एवढेंच आलें असेल की, या बंगल्यावर तिन्हाईत इसम आलेला दृष्टीस पडतांच त्याच पावलीं परत जाणारी ही कांचनबाई आज रात्री इथें मुकामाला कशी राहिली ? पण, आपल्यावर, आपल्या चारित्र्यावर त्या दोषांची इतकी कांहीं श्रद्धा आहे की, एवढ्या एका शेके-पलिकडे त्यांच्या मनाची मजल बहुधा जाणार नाही.

पण त्यांच्या मनांत किमिष आलें नाही म्हणून काय झालें ? आपलें स्वतःचें मन, तरवारीच्या पात्यासारखें नाजूक पण तीक्ष्ण मनु तर साक्षीदार आहे ना या घडलेल्या प्रकाराला ? तें आपल्याला काय म्हणेल ?

शिवाय, आपण आणि हा मुंबईचा मुशाफर एक अहोरात्र या डाकबंगल्यावर होतों, एवढी साधी गोष्ट जरी त्या लाल अस्वलाच्या कानांवर गेली आणि त्याच्याकडून सदैव आपल्या मागावर असलेल्या त्या अधम सासऱ्याला कळली, तरी पुरे आहे. आजपर्यंत कधीं न ऐकलेले त्यांचे दुःशब्द यापुढें आपल्याला ऐकावे लागतील आणि आपलें मनहि आपल्याला म्हणेल की, हे दुःशब्द तूं आतां कशाच्या जोरावर सहन करणार ?

या स्थितींतून बाहेर पडण्याला, हा सगळा दुर्लौकिक टाळण्याला कांहींच का मार्ग नाही ? नाही कसा ? एक मार्ग

आहे आणि तो म्हणजे त्याच्याशी ताबडतोब पुनर्विवाह करण्याचा. पण या वयांत आपण पुनर्विवाह केला म्हणजे लोक काय म्हणतील ? आणि आपल्या मुलांना तरी काय वाटेल ? ती आपल्याकडे कोणत्या दृष्टीने पहातील ? आपला लाडका जयंत, या दुरंत संसारांतला आपला तो एकमेव शूर आधार—त्याच्या मनांत आपल्याविषयी काय येईल ? आपल्याविषयी त्याला किती प्रेम, किती आदर, किती अभिमान आहे ! जगांतल्या सगळ्या सौंदर्याची आणि शुचितेची मूर्ति समजतो तो आपल्याला. गेल्या वर्षी नाताळांत दारू पिऊन धुंद झालेला तो निमगोरा मॅनेजर सासऱ्याचा निरोप सांगण्याच्या निमित्ताने म्हणून रात्री आपल्या बंगल्यावर आला आणि आपल्याशी बोलतांना त्याने मर्यादा थोडी सोडली, तेव्हा त्याच्या अंगावर संतापाने हंटर घेऊन धांवलेला आपला लाडका जयंत !—काय वाटेल त्याला आपल्याविषयी आपण पुनर्विवाह केला तर ? मघांशीच आपण धनंजयला सांगितले की, आपल्या मुलांनी आपल्याकडे साशंक नजरेने आणि तिरस्काराने पहाण्यापेक्षा मरण पुरवेल आपल्याला !—

मरण ? होय मरणच. या चमत्कारिक परिस्थितीतून कायमचे बाहेर पडावयाला तेवढा एकच सुरक्षित, एकच सन्मान्य मार्ग आहे. अन्य कोणत्याही मार्गाने आपण गेलो, तर आपल्या कपाटचे दुःशब्द, आपल्या नशिबीचा दुर्लौकिक टळणार नाही.

सोळा वर्षांपूर्वी या डाकबंगल्यावरून परत गेल्यावर आपण रतिलालशी लग्न केले आणि दुर्लौकिकाची भीति कायमची टाळली. पण, आता या वयांत जर पुन्हा त्याच मार्गाने आपण गेलो, तर

दुर्लौकिक टळणार नाही, उलट वाढेल मात्र. म्हणून तो मार्ग सुरक्षित नाही आणि सन्मान्य तर नाहीच नाही.

पण मरणाने तरी हा दुर्लौकिक सरोवरच टळेल का ? आपण आत्महत्या केल्यावर उद्यां लोक आपल्याविषयीं नाना कल्पना करतील आणि नाना प्रकारे बोलतील. खुद्द आपल्या मुलांना तरी काय वाढेल ? जयंताच्या मनांत काय येईल ? आपले कलंकित तोंड जगाला दाखविण्याची शरम वाटल्यामुळेच आपल्या आईने जीव दिला असेंच त्याला वाटणार नाही का ? किंवा स्वतःच्या हातून मोहाच्या भ्रांत घडलेल्या प्रमादाचे प्रायश्चित्त आपल्या मानी, बाणेदार मातेने प्राणांच्या मोलाने दिले म्हणून त्याला आपल्याविषयीं धन्यता वाढेल ?

त्याला कांहींहि वाटो, लोक कांहींहि म्हणात. जिथे कोणाचाहि दुःशब्द कानावर येणार नाही आणि कोणाच्याहि साशंक नजरेचा आघात सहन करावा लागणार नाही, असा मार्ग फक्त एकच आहे. तो मार्ग आत्मनिर्वाणाचा !

आपल्या आयुष्यांतले हे दांन्ही लाजिरवाणे प्रसंग या राम-सागराने पाहिले आहेत आणि त्यांच्यावर कायमचे पांघरूणहि पण तोच घालू शकेल. पण, त्याच्या ज्या या अथांग पाण्यांत आजवर आपण मनसोक्त विहार केला, त्या या पाण्यांत आपल्याला सुखासुखी कायमचा आसरा घेतां येईल का ?

का घेतां येऊं नये ? ज्या समार्धीत योगी ब्रह्मानंदाचा दिव्य अनुभव घेतात, त्याच समार्धीत प्राणांचा विलय करून स्वतःची जीवनज्योत स्वतःच्या हातांनीं मालवून ते मुक्त होत नाहांत काय ? मग जलविहार करतां करतां आपल्याला आत्मनिर्वाण करणे का सार्धं नये ?

हा विचार मनोत येतांच ती दोन पायऱ्या खाली उतरून पाण्या-
जवळ आली आणि पाण्यांत शिण्यासाठी तिने आपले हात पुढे केले.

“तोच आपला खांद्यावरून खाली झुकलेला पदर कोणी तरी
ओढत असल्याचा तिला भास झाला आणि तिने चमकून मागे
पाहिले—

जिमने तिचा पदर आपल्या तांडांत धरला होता.

तिने मागे वळून त्याला झटविशीं वर उचलला आणि त्याच्या
दृष्टीत आपली दृष्टि मिसळली. त्या मुक्या प्राण्याची ती सावध नजर
कोणत्या तरी आर्त आशंकेने आपल्याकडे पहात आहे, आपल्या
हृदयाचा ठाव घेत आहे, असें तिला वाटलें आणि तिने त्याला गदगदां
हलवून म्हटलें—

“जिम, तू कशाला आलास माझ्यामागून वेड्या इथं !
जा, आपल्या मालकाच्या पायांपाशी जाऊन नीज — ”

तिच्या तोंडून तो उद्गार निघतांच जिमने जीभ थोडीशी
बाहेर काढली आणि नंतर अगदीं केविलवाणा असा खोल चम-
त्कारिक आवाज काढला. जणुं काहीं ती आपल्याला कायमची
सोडून जाण्याच्या विचारांत आहे, हें त्या मुक्या, इमानी प्राण्याला
मनोमन कळलें.

त्याचा तो केविलवाणा आवाज तिच्या काळजाला कापी-
तच गेला आणि त्याला हृदयाशीं घट्ट धरून ती पायऱ्यांवरून
उड्या मारित वग आली.

खोलीचें दार उघडेंच होतें.

ती हळूच आंत गेली आणि जिमला त्याच्या पायांजवळ तिनें हातांनीं थोपटून निजवले.

त्या मुक्या प्राण्याच्या केसाळ छातीवर हात ठेवतांच त्याच्या काळजाची धडधड तिला जाणवली आणि आपले सगळे अवसान खचून जाईल कीं काय, असें भय तिच्या मनाला वाटले.

त्याचा धनी मात्र स्वस्थ घोरत होता.

ती हळूच उठली.

त्याबरोबर जिमहि डोकें वर उचलून तिच्याकडे पाहूं लागला.

तेव्हां तिनें डोळे वटारल्यासारखें केलें आणि नाकावर बाट ठेऊन त्याच्याकडे पाहिलें.

आणि ती झटकन् दारापाशीं आली.

जिम जागचा हालला नाही. पण तो सारखा तिच्याकडे टक लावून पहात होता.

तिला सारखें वाटत होतें कीं, हा चौपाईवरून उडी मारून पुन्हा आपल्या पाठोपाठ येतो कीं काय ?

पण त्याची नजर जरी तिच्यावर खिळली होती, तरी तो जाग्यावरून मात्र हालला नाही.

तिनें दार घड ओढून घेतलें आणि ती झगझर पायऱ्या
उतरून पाण्याजवळ आली.

पूर्वेकडल्या कोपऱ्यांत जें चांदणें मघांशीं पाण्यावर तळपत
होतें, तेंहि आतां पार लोपून गेलें हांतें.

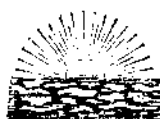
सर्वत्र भयाण काळोस आणि त्याच्याशीं एकरूप झाल्लें
तें कळिभोर पाणी.

ती आणखी चार पायऱ्या खालीं उतरली आणि तिनें हळूच
पाण्यांत प्रवेश केला.

पाणी थाड थाड करित होतें.

रामनवमी, १९४२

शांतामिवास, नागपूर

RNI No. MAH MAR/2016/70906

शब्दी शिवांश

दिवाळी अंक
२०२१

